

મારો જેલનો અનુભવ

લખનાર:

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

બે બોલ

દક્ષીણ આફ્રિકામાં ફ્રીનીક્સ ખાતે બહાર પડેલ "મારો જેલનો અનુભવ" આ ફરીથી બહાર પડે છે. એને માટે કારણ આપવાની શી જરૂર છે ? ઊલટું આશ્ચર્ય છે કે આજ સુધી ગુજરાતી જગત એનાથી વંચિત રહી શક્યું !

માત્ર નજરચુક તથા છાપચૂકનાજ દોષો સુધાર્યા છે. બાકી ગાંધીજીનું અમૃત અણહોળાયલું - જેમનું તેમ - અહીં રજૂ કર્યું છે.

'જેલના અનુભવ' સાથે પાછળથી 'સત્યાગ્રહની છેલ્લી લડનો અનુભવ' જોડ્યો છે. મને વિશ્વાસ છે કે 'જેલનો અનુભવ' ચાખનારને તેમાં વળી ઓરજ સ્વાદ મળશે.

આ પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં સત્યાગ્રહશ્રમ વાળા રા. છગનલાલ ખુશાલચંદ ગાંધીએ ખૂબ મદદ કરી છે. આ સ્થળે તેમનો ઉપકાર ન માનું તો જરૂર ન ગુણો ગણાઉં. તેમજ આ પુસ્તકને ઉતાવળે - માત્ર દશ દિવસમાં - છાપી આપી; લોકમાન્ય પુણ્યતિથિ પર પ્રગટ કરવામાં સહાય કરવા માટે ભાઈશ્રી મગનલાલનો પણ મારે આ સ્થળે ઉપકાર માનવો ઘટે છે.

આશા છે કે જેના પ્રાગટ્યથી ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિરની માંગલિક સ્થાપના થયેલી હું માનું છું, તેવા આ પુસ્તકને પ્રજા સહર્ષ વધાવી લેશે.

ઈશ્વરલાલ વીમાવાળા

અનુભવ પહેલો : પ્રસ્તાવના

જો કે માત્ર થોડા દિવસજ મેં તથા બીજા હિન્દીઓએ સત્યને સાંઝું જેલ ભોગવી છે, તોપણ તેમાં મળેલો અનુભવ એ બીજાઓને ઉપયોગી થઈ પડે એમ સમજીને, તથા ઘણાઓ તરફથી માગણી થઈ છે તેથી અહિં આપવા ધારું છું. જેલની મારફતે હિન્દી કોમને હજુ ઘણા હક્કો મેળવવાના રહેશે એમ પણ માન્યતા છે. તેથી જેલનાં સુખ, દુઃખ હોતું નથી ત્યાં આપણે મનથી દુઃખ ધારી લઈએ છીએ, એટલે દરેક વસ્તુ વિષે ખરી હકીકત જાણવી તેથી લાભ જ છે એમ ચોખ્ખું દેખાઈ આવે છે.

તા. ૧૦મી જાનેવારીએ બપોરના બે વખત જેલમાં નાખવાના હુમલા થયા બાદ જેલમાં જવાનો વખત આવ્યો. મારા સાથીઓને અને મને સજા મળતાં પહેલાં પ્રિટોરિયાથી તાર આવી ગયો હતો, તેમાં ખબર હતા કે ત્યાંના પકડાયેલ હિન્દીઓને નવા કાયદાને શરણ નહિ થવાને સાંઝું ત્રણ મહિનાની સખત મજૂરીની જેલ મળી હતી; ને તે ઉપરાંત દંડ પણ થયો હતો અને જો દંડ ન આપે તો બીજા ત્રણ મહિનાની સજા હતી. આ વાત સાંભળીને હું પોતે ધખી રહ્યો હતો. માજીસ્ટ્રેટની પાસે તેટલા સાંઝું મેં વધારેમાં વધારે સજા માંગી, પણ મળી નહિ.

અને અમને બધાને બે મહિનાની વગર મજૂરીની કેદ મળી. મારા સાથી મિ. પિ. કે. નાયડુ, મિ. સિ. એમ. પિલે, મિ. કડવા, મિ. ઇસ્ટન તથા મિ. ફોરટન હતા. છેલ્લા બે ગુહસ્થો ચીના છે. મને સજા થયા પછી બે ચાર મિનિટ કોરટ પાછળ કેદખાનામાં રાખવામાં આવ્યો હતો. ત્યારબાદ મને ચૂપકીથી એક ગાડીમાં લઈ ગયા, તે વખતે મનમાં ઘણાં તરંગો આવ્યા કે મને નોખે જગ્યા આપી રાજ્દારી કેદી તરીકે ગણશે? કે બીજાઓથી મને નોખો પાડશે? અથવા તો મને જોહાન્સબર્ગ છોડી બીજી જગ્યાએ લઈ જશે ? આવા વિચારો આવ્યા કરતા હતા. મારી સાથે ડીટેક્ટિવ હતો તે માફી માંગતો હતો. મેં તેને જણાવ્યું, કે તારે માફી માંગવાની જરૂર નથી. કેમકે મને કેદમાં લઈ જવો એ તારી ફરજ છે.

અનુભવ પહેલો : કેદખાનું

મારા તરંગો બધા નકામા હતા એમ તુરત માલમ પડ્યું. જ્યાં બીજા કેદીઓને લઈ જાય છે ત્યાં મને પણ લઈ ગયા. થોડી મુદતમાં બીજા સાથીઓ પણ આવ્યા. અમે સૌ મળ્યા. પ્રથમ તો અમારું વજન કર્યું, પછી બધાં આંગળાં પડાવ્યા. ત્યારબાદ અમને નાગા કર્યા, ત્યાર પછી અમને જેલનો પોશાક આપવામાં આવ્યો. પોશાકમાં કાળું પાટલૂન, ખમીસ, ખમીસની ઉપરનું પહેરણ (જેને અંગ્રેજીમાં જંપર કહે છે) ટોપી તથા મોજાં અમને આપ્યાં. અમારાં જૂનાં કપડાં ને સાફ, દરેકને નોખી થેલી આપવામાં આવી. તેમાં તે પેક કર્યાં. પછી અમને પોતાની કોટડીમાં લઈ જતાં પહેલાં દરેકને આઠ ઓસ રોટીનો ટુકડો આપવામાં આવ્યો, પછી કાફરી કેદખાને લઈ ગયા.

અનુભવ પહેલો : કાફરા ને હિન્દી એક

અમારાં કપડાં ઉપર "N" એવી છાપ મારી એટલે કે અમે બરાબર નેટીવની પંક્તિમાં મૂકાયા. ઘણી અગવડો ઉઠાવવા અમે સૌ તૈયાર હતા, પણ અમારી આ વલે થશે એમ માન્યું નહોતું. ગોરાઓની સાથે આપણને ન મૂકે એ સમજી શકાય એવું છે. પણ આપણને છેક કાફરાઓની સાથે રાખે એ સહન ન થઈ શકે એવું જણાયું. આવી દશા જોઈ વિચાર કર્યો કે સત્યાગ્રહની લડત જરાએ વધારે પડતી કે વખત વિચાર્યા વિનાની નથી. હિન્દીને તદ્દન નમાલા કરી મૂકવાનો ખૂની કાયદો હતો એમ વધારે સાબિત થયું.

તો પણ અમને કાફરાઓની સાથે રાખ્યા એ ઘણે ભાગે સંતોષ પામવા જેવું થયું. તેઓની હાલત, તેઓની તરફની વર્તણૂક અને તેઓના ખવાસ જાણવાની આ ભલી તક

મળી. બીજે રીતે જોતાં તેઓની સાથે મૂકાવામાં હલકાઈ ગણવી એ મનને ઠીક ન લાગ્યું. છતાં સાધારણ રીતે જોતાં હિન્દીને અલગ રાખવા જોઈએ એમાં પણ શક નથી. અમારી કોટડીની પડખેજ કાફરાઓની કોટડી હતી, તેમાં અને બહારના મેદાનમાં તેઓ કકળાટ કરી મૂકતા હતા. અમે વગર મજૂરીના કેદી હતા તેથી અમારી કોટડી નોખી હતી. મજૂરીવાળા હિન્દી કાફરાઓની સાથેજ પૂરવામાં આવે છે.

આ વાત હલકાઈ ભરેલી છે કે નહિ તે વિચાર અલગ રાખતાં એ બહુ જોખમ ભરેલી છે એટલું કહેવું તે બસ છે. કાફરા ઘણે ભાગે જંગલી હોય છે. તેમાં વળી કેદમાં આવેલા કાફરાઓ તો પૂછવું જ શું? તેઓ તોફાની, બહુ ગંદા, અને લગભગ જાનવરની સ્થિતિમાં રહેનારા છે. એકેક કોટડીમાં ૫૦ થી ૬૦ માણસ સુધી પૂરવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ વેળા તેઓ કોટડીની અંદર રમખાણ મચાવે છે ને માંહોમાંહે લડે છે. આવી સોબતમાં ગરીબડા હિન્દીના હેવા હાલ થાય, તે વાંચનાર સહેજે જાણી શકે છે.

અનુભવ પહેલો : બીજા હિન્દી કેદી

આખી જલમાં અમારા સિવાય ભાગ્યે જ ત્રણ ચાર હિન્દી કેદી હતા. તેઓને કારફોની સાથે પૂરાવું પડતું હતું. એટલું અમારા કરતં વધારે હતું. તો પણ મેં જોયું કે તેઓ ખુદ દિલથી રહેતા હતા, અને બહાર હતા તે વખતના કરતાં તેઓની તબીયત વધારે સારી હતી. તેઓએ ઉપરી જલરની મહેરબાની મેળાવી હતી. કાફરાના પ્રમાણમાં કામ કરવામાં ચંચળ અને માહિતગાર હોવાથી તેઓને જલની અન્દરજ સારી મજૂરી સોંપવામાં આવી હતી. એટલે કે તેઓ સ્ટોરમાં સંચાકામ પર દેખરેખ રાખવાનું તથા એવું બીજું કામ કરતા હતા, કે જે જરાયે ભારે પડતું કે મેલું નહિ લાગે. અમને પણ તેઓ બહુ મદદગાર થઈ પડ્યા હતા.

અનુભવ પહેલો : રહેઠણ

અમને એક કોટડી સોંપવામાં આવી, તેમાં તેર માણસો રાખવા જેટલો માર્ગ હતો. તે કોટડીની ઉપર "કાળા કરજદાર કેદીઓ" એમ લખ્યું હતું, એટલે ઘણે ભાગે તે કોટડીમાં દિવાની જેલ ભોગવનારા કાળા માણસોને રાખવામાં આવતા એમ થયું. તે કોટડીમાં હવા અને અજવાળાને સારું નાની સરખી બે બારીઓ હતી, તેને મજબૂત સળીયા જડ્યા હતા. એ વાટે જેટલી હવા આવતી હતી તે મારા હિસાબ પ્રમાણે બસ નહિ ગણાય, તે કોટડીની દિવાલો ટીનનાં પતરાંની હતી, તેમાં અરધા ઇંચ જેટલાં ત્રણ જગ્યાએ કાચ જડેલાં બાકોરાં હતાં, જેમાંથી જેલરો અન્દર કેદીઓ શું કરે છે તે છૂપી રીતે જોઈ શકે. અમારી કોટડીની પાસેજ જે કોટડી હતી તેમાં કાફર કેદીઓ હતા, તેની નજીક કાફર, ચીના કેપબોય સાક્ષીઓ હતા, જેઓને ભાગી ન જાય તેટલા સારું રાખવામાં આવ્યા હતા.

અમારે બધાને સારું દિવસના હરવા ફરવા સારું નાનું ફળિયું હતું, જેની આસપાસ દિવાલ હતી, ફળિયું એટલું બધું નાનું હતું કે તેમાં દિવસના હરવું ફરવું એ બહુ મુશ્કેલી જેવું થઈ પડ્યું હતું. તે લત્તાના કેદીઓથી તે ફળિયાની બહાર રજા વિના નીકળી શકાય જ નહિ એવો નિયમ હતો. ગુસ્લ કરવાનું તથા પાયખાના વિગેરેની સગવડ એ પણ તે ફળિયામાં આવી જતી હતી. ગુસ્લ કરવાને સારું પત્થરની બે મોટી કુંડીઓ હતી; અને વરસાદની જેમ નહાવાની બે ઝારી વાળી નળીઓ હતી. જાજરૂને સારું પણ બકીટ હતી. એબ ઢાંકીને છૂપી રીતે નાહી ધોઈ શકાય અથવા તો જાજરૂ જઈ શકાય એવી સગવડ ન હતી. જેલના ધારામાં પણ એવું હતું કે કેદીઓ અળગા રહી શકે તેવી રીતે જાજરૂની ગોઠવણ ન હોવી જોઈએ. તેથી ઘણી વેળા બે ત્રણ કદીઓને એક હારમાં બેસીને જાજરૂ જવું પડતું હતું. ગુસ્લ કરવાની સ્થિતિ તેવી જ હતી. પેશાબની બકીટ પણ ખુલ્લી જગ્યામાં હતી, આ બધું પ્રથમ આપણને

અણગમો ઉપજાવનારું લાગે. કેટલાકને તો તેથી ઘણું જ દરદ થાય તોપણ ઉંડો વિચાર કરતાં એમ જોઈ શકાય છે કે જેલખાનામાં આવી વસ્તુઓ ખાનગી રીતે ન બની શકે, અને જહેર રીતે કરતાં ખસૂસ એબ નથી તેથી ધીરજ રાખી એ ટેવ પાડવાની જરૂર છે, અને તેવી જાહેરાતથી ગભરાવવાનું કે કંટાળવાનું નથી.

કોટડીની અન્દર સૂવાને સાડું લાકડાના ત્રણ ઈંચના પાયાવાળાં પાટિયાંની પથારી હતી. જણદીઠ બે કામળી અને નાનો સરખો તકિયો, તથા પાથરવા માટે વિંટી શકાય એવડી કાથાની સાદડી એટલાં હતાં. કોઈ વખત ત્રણ કામળી મળી શકતી હતી, પણ તે માત્ર મહેરબાની દાખલ. આવી કઠણ પથારી જોઈ કેટલાક ગભરાતા જોવામાં આવતા હતા. સાધારણ રીતે જેઓને પોચી પથારીમાં સૂવાની ટેવ હોય છે, તેને આવી કઠણ પથારી મુશ્કેલ લાગે. વૈદક શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે કઠણ પથારી એ વધારે સારી ગણાય છે. એટલે જો આપણે ઘેર પણ કઠણ પથારી વાપરવાનો રિવાજ રાખ્યો હોય તો જેલની પથારીનું દુઃખ જણાય નહિ. કોટડીમાં હંમેશા એક બાકીટ પાણી, તથા રાતના પેશાબ કરવા સાડું એક બીજી બાકીટ થાળમાં મૂકવામાં આવતી હતી. કેમકે રાતના કોઈપણ કેદીથી કોટડીની બહાર નીકળી શકાય નહિ. દરેક જણને જેમ જોઈએ તેમ થોડોક સાબુ, એક ખાદીનો ટુવાલ તથા લાકડાનો ચમચો પણ આપવામાં આવ્યાં હતાં.

અનુભવ પહેલો : સફાઈ બનાવી

જેલખાનાની સફાઈ ઘણીજ સરસ ગણી શકાય. હંમેશા કોટડીની ભોંય જંતુનાશક પાણી વડે સાફ કરવામાં આવતી હતી. તેની કોરને દરરોજ ચૂનો લગાડવામાં આવતો હતો, તેથી કોટડી હંમેશા નવી જેવી રહેતી. ગુસ્લખાનું તથા પાયખાનું તે પણ સાબુથી અને જંતુનાશક પાણીથી હંમેશા સાફ રાખવામાં આવતાં હતાં. સફાઈ બાબત મને પોતાને શોખ છે એમ માનું છું. તેથી જ્યારે છેવટના ભાગમાં આપણા

ઘણાં માણસો આવ્યા ત્યારે જંતુનાશક પાણીથી પાયખાના હું પોતે જ સાફ રાખતો. પાયખાના ઉપાડી જવાનું કામ કરવા હમ્મેશાં નવ વાગે કેટલાક ચીના કેદીઓ આવતા. ત્યારબાદ દિવસના સફાઈ રાખવી હોય તો હાથોહાથ કામ કરી લેવું પડે છે. પથારીનાં પાટિયાં હમ્મેશાં રેતી અને પાણી વતી ઘોવામાં આવતાં હતાં. અગવડ ભરેલું માત્ર એ જ જોવામાં આવતું કે તકિયા અને કામળી સેંકડો કેદીઓમાં વખતો વખત બદલાઈ જવાનો સંભવ હતો; જોકે કામળીઓ હમ્મેશ તડકે મૂકવી જોઈએ, છતાં તે નિયમ ભાગ્યે જ જાળવવામાં આવતો હતો. જલનું ફળિયું હમ્મેશાં બે વખત સાફ કરવામાં આવતું હતું.

અનુભવ પહેલો : કેટલાક નિયમો

જેલના કેટલાક નિયમો સૌને જાણવા જેવા છે. સાંજના પાંચ વાગે કેદીઓને પૂરી દેવામાં આવતા હતા. રાતના આઠ વાગ્યા બાદ સૌને ઉંઘી જવાની ફરજ છે, એટલે જો ઉંઘ ન આવે તો પણ પડ્યા રહેવું જોઈએ. આઠ વાગ્યા પછી માંહોમાંહે વાત કરવી એ કેદના ધારાનો ભંગ ગણવામાં આવે છે. કાફર કેદીઓ આ ધારો બરાબર સાચવતા નથી, તેથી રાતના પહેરેગીરો તેઓને ચૂપ રાખવાને સારૂ "કુલા કુલા" કહી દિવાલો ઉપર લાકડીઓ ઠોક્યા કરે છે. કોઇપણ કેદીને બીડી પીવાની સખત મનાઇ હોય છે, આ નિયમ ઘણી સાવચેતીથી જાળવવામાં આવે છે. પણ હું જોતો હતો કે બીડીના બંધાણી કેદી તે નિયમનો ભંગ છૂપી રીતે કરતા હતા. સવારના સાડા પાંચ વાગે ઉઠવાનો ઘંટ વાગે છે. તે વખતે દરેક કેદીએ ઉઠી હાથ મ્હોં ધોઇ નાખવાં જોઈએ, તથા પોતાની પથારી સંકેલવી જોઈએ. સવારના છ વાગે કોટડીનો દરવાજો ખોલવામાં આવે છે, જે વેળા દરેક કેદી પોતાની સંકેલેલી પથારી પાસે અદબસર ઉભેલો હોવો જોઈએ. રખેવાળ આવીને દરેક કેદીને ગણી જાય છે, તેજ પ્રમાણે કોટડી બંધ કરતી વખતે દરેક કેદીને પોતાની પથારી પાસે ઉભા રહેવાનો

ધારો છે. કેદખાના સિવાયની કોઈ વસ્તુ કેદીની પાસે નહિ હોવી જોઈએ. કપડાં સિવાયની જે કાંઈ વસ્તુ હોય તે ગવર્નરની પરવાનગી વિના રાખવાની મનાઈ છે. દરેક કેદીના પહેરણ ઉપર એક બટન ઉપર ટાંકેલી કોથળી હોય છે, તેમાં કેદીની ટિકીટની ઉપર તેનો નંબર તેની સજા, તેનું નામ વિગેરે નોંધેલાં હોય છે. દિવસના સાધારણ નિયમ પ્રમાણે કોટડીમાં રહેવાની બંધી હોય છે. મજૂરીવાળા કેદી તો કામ પર હોય એટલે રહી જ ન શકે, પણ વગર મજૂરીના કેદી પણ કોટડીમાં રહી શકતા નથી, તેઓને ફળિયામાં જ રહેવું જોઈએ છીએ. અમારી સગવડ સાડું ગવર્નરે એક ટેબલ તથા બે બાંકડા કોટડીમાં મૂકવાની પરવાનગી આપી હતી અને તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યાં હતાં.

દરેક કેદીના વાળ તથા મૂછ જો બે મહિનાનો સજાદાર હોય તો કાપવાનો ધારો છે. આ ધારો હિન્દીની સામે જોરથી લાગૂ પાડવામાં આવતો નથી. જો કોઈ આનાકાની કરે તો તેની મૂછ રહેવા દે છે. આ વિષે મને હસવા લાયક અનુભવ થયો. હું પોતે જાણતો હતો કે કેદીઓના વાળ કાપવામાં આવે છે. વળી એમ પણ ખબર હતી કે વાળ કાપવાનો તથા મૂછ કાપવાનો નિયમ તે કેદીઓના સુખને સાડું છે, નહિ કે તેઓને હલકા પાડવાને ખાતર. હું પોતે માનું છું કે આ નિયમ બહુ જરૂરનો છે. કેદની અંદર વાળ સાફ કરવાનો દાંતીઓ વિગેરે સાધન હોતાં નથી. વાળ જો સાફ ન રખાય તો ગુમડાં વિગેરે થવાનો સંભવ છે. વળી ગરમી હોય તો વાળ અસહ્ય થઈ પડે છે. કેદીઓને અરીસો વાપરવા મળતો નથી, તેથી મૂછ ગંદી રહેવાનો સંભવ છે. ખાતી વખતે રૂમાલ તો હોય નહિ. લાકડાનો ચમચો ખાવામાં અગવડ ઉપજાવે છે. લાંબી મૂછ હોય તો ખોરાક મૂછને વળગે છે. વળી કેદીઓનો બધો અનુભવ લેવાનો મારો વિચાર હતો, તેથી મુખી દારોગા પાસે મારા વાળ તથા મૂછ કાપવાની મેં માંગણી કીધી. તેણે કહ્યું : "ગવર્નરની સખત મનાઈ છે" મેં કહ્યું, "હું જાણું છું, કે ગવર્નર મને ફરજ પાડવા નથી માંગતા, પણ હું મારા વાળ અને મૂછ મરજીયાત કપાવવા ઇચ્છું છું." તેણે ગવર્નરની પાસે અરજી કરવા સૂચના કીધી. બીજે દહાડે

ગવર્નરની પરવાનગી મળી. પણ તેણે કહ્યું, હવે તો બે મહિનામાંથી બે દિવસ તમારા ગયા એટલે તમારા વાળ ને મૂછ કાપવાનો મને હક નથી. મેં કહ્યું, તે વાત હું જાણું છું, પણ મારી સુખાકારી ખાતર અને મારી મરજીથી હું કાપવા માંગુ છું, છતાં તેણે હસીને આનાકાની કરી. પાછળથી માલુમ પડ્યું, કે ગવર્નરે કંઈક શક અને ભય હતા. મારી આ માંગણીમાં કંઈ ભેદ તો ના હોય? પાછળથી ગવર્નરની ઉપર ઢોળીને જલની બહાર નીકળી પરાણે વાળ મૂછ કાપવાનું તોફાન તો ન કરું? એમ તેને લાગ્યું. મેં તો મારી માંગણી હમ્મેશાં ચાલુ રાખી, મરજીથી કાપવા માંગુ છું એવું લખિતવાર આપવાનું પણ કહ્યું, ગવર્નરનો શક દૂર થયો, અને છેવટે મને ઘોડાકાતર આપવાનો હુકમ મુખી દારોગાને કર્યો. મારી સાથેના કેદી મિ. પી. કે. નાયડુને હજામના કામની પૂરી વાકેફગારી હતી. મને પોતાને પણ થોડું ઘણું આવડે છે. મેં વાળ મૂછ કાપ્યા તે જોઈ તથા તેનું કારણ સમજીને બીજાઓએ પણ તેમ કર્યું. કેટલાકે માત્ર વાળ જ કાપાવ્યા. મિ. નાયડુ તથા હું મળીને હમ્મેશાં બે કલાક હિન્દી કેદીઓના વાળ કાપવામાં ગાળતા હતા. હું માનું છું કે આથી સુખાકારી અને સગવડ વધ્યાં હતાં. તેથી કેદીઓનો દેખાવ સુઘડ લાગતો હતો. જલમાં અસ્તરો વાપરવાની સખત મનાઈ છે, માત્ર ઘોડાકાતર વાપરવામાં આવે છે.

અનુભવ પહેલો : તપાસ

કેદીઓની તપાસ જુદા જુદા અમલદારો કરવા આવે ત્યારે દરેક કેદીએ હારબંધ થઈ જવું જોઈએ. અમલદાર આવે ત્યારે ટોપી ઉતારી સલામ કરવી જોઈએ. બધા કેદીને અંગ્રેજી ટોપી હતી, એટલે તે ઉતારવામાં કશી બાધ ન હતી, અને ઉતારવી જોઈએ એ કાયદેસર હતું, એટલું જ નહિ પણ મુનાસબ હતું, આમ હારબંધ થઈ જવાનો હુકમ, જ્યારે કોઈ અમલદાર આવે ત્યારે "ફોલઇન" એ શબ્દ વાપરીને આપવામાં આવતો હતો. એટલે "ફોલઇન" એ શબ્દ અમારો ખોરાક થઈ રહ્યો હતો. તેનો અર્થ

માત્ર એ છે કે હારબંધ થઈ ધ્યાન પૂર્વક ઊભા રહો. આમ દિવસના હમ્મેશાં ચાર પાંચ વખત થતું. તેમાંનો એક અમલદાર જે મદદનીશ મુખી દારોગો કહેવાતો હતો, તે જરા અક્કડ હતો તેથી તેનું નામ હિન્દી કેદીઓએ "જનરલ સ્મટ્સ" પાડ્યું હતું. તે સવારમાં ઘણી વખત વહેલો આવતો, અને પાછો સાંજના પણ આવી જાય. સાડા નવ વાગે ડાક્ટર આવતો તે બહુ ભલો અને માયાળુ જણાતો હતો. હમ્મેશાં ચિવ્વટથી પૂછતો. જલના ધારા પ્રમાણે દરેક કેદીએ પહેલે દહાડે જાહેર નાગા થઈ ડાક્ટરને પોતાનું શરીર બતાવવું જોઈએ, પણ ડાક્ટરે અમારા સંબંધમાં એ ધારો લાગૂ ન પાડ્યો, અને જ્યારે ઘણા હિન્દી કેદી થયા ત્યારે તેણે કહ્યું કે જો કોઈને ખસ વિગેરેનું દરદ હોય તો અમારે જાહેર કરવું કે જેથી ડાક્ટર તેવા માણસને એકાંતમાં લઈ જઈ તપાસશે. સાડા દશ કે અગિયાર વાગે ગવર્નર તથા મુખી દારોગો આવતા. ગવર્નર બહુ દૃઢ, ન્યાયી અને શાંત સ્વભાવનો માણસ જોવામાં આવ્યો. તેનો હમ્મેશાં એક જ સવાલ હતો. તમે બધા સારા છો? તમારે કંઈ વસ્તુ જોઈએ છે? તમારે કંઈ રાવ ખાવાની છે? જ્યારે જ્યારે કંઈ માંગણી કે રાવ કરવામાં આવતી, ત્યારે તે ધ્યાન દઈ સાંભળતો અને બની શકે તે માંગણી કબૂલ કરતો, અને રાવ ખાધી હોય તો તેનો ફડાયો કરતો. કેટલીક રાવ અને માંગણીઓનું આગળ ઉપર વિવેચન કરીશ. ડેપ્યુટી ગવર્નર પણ કોઈ કોઈ વેળા આવતો. તે પણ ભલો હતો, પણ સર્વથી ભલો સુશીલ અને લાગણીવાળો તો અમારો ખાસ ઉપરી જે "મુખી દારોગો" કહેવાતો હતો તે હતો. તે પોતે બહુ ધાર્મિક હતો, અને એની વર્તણૂંક માત્ર અમારી તરફ સરસ અને સભ્ય હતી, એટલું જ નહિ, પણ દરેક, કેદી છૂટે મોઢે તેના ગુણ ગાતો હતો. કેદીઓના હક જે કાંઈ હોય તે પૂરા જાળવવામાં તેને ખંત હતી. કેદીઓમાં નજીવો ગુન્હો જોવામાં આવે તો તે દરગૂજર કરતો. અમે બધા ખરું જોતાં બિનગુન્હેગાર હતા એમ સમજી અને જાણીને તે વિશેષ માયા રાખતો હતો. પોતાની લાગણી બતાવવા ઘણી વખત અમારી પાસે આવી વાતચિત પણ કરતો.

અનુભવ પહેલો : કેદીઓમાં વધારો

હું કહી ગયો છું કે પહેલા સત્યાગ્રહી કેદી અમે માત્ર પાંચ હતા. તા ૧૪ મી જાનેવારી ને મંગળવારે મી૦ થમ્પી નાયડુ, જે ચિફ પિકેટ હતા તે અને ચાઇનિઝ એસોસિએશનના પ્રનુખ મિ૦ ક્વીન આવ્યા. તેમને જોઇ બધા બહુ રાજી થયા. તા૦ ૧૮મી જાનેવારીએ ૧૮ માણસ બીજા આવ્યા. તેમાં સમુદરખાન હતા. તેની બે માસની જેલ હતી. બાકીના ૧૩માં મદ્રાસી કાનમીઆ તથા ગુજરાતી હિન્દુઓ હતા. તેઓ બધા વગર લાઇસેન્સથી ફેરીનો ધંધો કરવાને સારુ પકડાયા હતા, અને તેઓનો બે પાઉંડ દંડ થયો હતો. જો બે પાઉંડ ન આપે તો ૧૪ દિવસની જેલ હતી. તેઓ હિમ્મત પૂર્વક દંડ ન આપતાં જેલમાં આવ્યા હતા. તા૦ ૨૧ મે જાનેવારીને મંગળવારે ૭૬ માણસ બીજા આવ્યા. તેમાં બે મહિનાની જેલવાળા નવાબખાન હતા. બાકી બધા '૨ પાઉંડ અથવા ચૌદ દિવસની જેલ'વાળા હતા. આમાંના ઘણા ખરા ગુજરાતી હિન્દુ હતા. કોઇ કાનમીઆ અને કોઇ મદ્રાસી હતા. તા૦ ૨૨ મી જાનેવારી ને બુધવારે ૩૫ માણસો બીજા આવ્યા. તા૦ ૨૩મી એ ૨, ૨૮ મીએ ૬ અને તેજ દિવસે સાંજના બીજા ૪ આવ્યા. એટલે ૨૯ મી જાનેવારી સુધીમાં બધા મળી ૧૫૫ સત્યાગ્રહી કેદી થયા. ગુરૂવારે એટલે ૩૦મી એ મને પ્રિટોરિયા લઇ ગયા હતા. પણ મને માલમ છે કે તે દહાડે પણ ૫ અથવા ૬ બીજા કેદી ગયા હતા.

અનુભવ પહેલો : ખોરાક

ખોરાકનો સવાલ ઘણા માણસોને ઘણી સ્થિતિએ વિચારવા જેવો હોય છે. પણ કેદીઓને તે સવાલ ઘણો જ વધારે વિચારવાનો રહે છે. તેઓનો ઘણો આધાર સારા ખોરાક પર રહે છે. ખોરાક સંબંધમાં એવો ધારો છે કે જેલમાં જે મળે તે જ લેવાય,

તથા બીજી જગ્યાએથી ન જ લેવાય. સોલજરોને જે ખોરાક મળે તે લેવો પડે છે, પણ સોલજર અને કેદીમાં ઘણો ફરક છે. સોલજરને બીજો ખોરાક તેના ભાઈબંધો મોકલી શકે છે, અને તે લે છે. કેદીને તો બીજો ખોરાક લેવાની બંધી જ છે. રોટીની સાથે ચા અથવા ઘી કે બીજી કંઈ વસ્તુની જરૂર માગી ત્યારે તેણે કહ્યું કે " આ તો તમે સ્વાદ કરવા માંગો છો, જેલમાં તે ન હોય."

હવે આપણે જેલનો ખોરાક વિચારીએ. જેલના ધારા મુજબ પહેલે અઠવાડીએ નીચે મુજબ ખોરાક હિન્દીને મળે છે:

સવારના ૧૨ ઓસ મકાઈના આટાનું પૂપ્પ, શકર કે ધી વિના બપોરે ૪ ઓસ ચાવલ, ને એક ઓસ ધી સાંજના ચાર દિવસ બાર ઓસ મકાઈના આટાનું પૂપ્પ, ત્રણ દિવસ બાર ઓસ બાફેલા બીનીસ (વાલ) અને નિમક.

આ ખોરાક તો કાફરોને અપાય છે તેની ઉપરથી ઘડેલો છે, ફરક માત્ર એ છે કે કાફરોને કચરેલી મકાઈ ને ચરબી સાંજે આપવામાં આવે છે તેને બદલે હિન્દીને ચાવલ મળે.

બીજે અઠવાડીએ અને ત્યાર પછી હંમેશને સારું મકાઈના આટાની સાથે બે દિવસ બીજી તરકારીએ જેવીકે કોબેજ, કોળું વિગેરે આપવામાં આવે છે. જેઓ ગોસ્ત ખાય તેને બીજે અઠવાડીએથી આતવારને દહાડે તરકારીની સાથે ગોસ્ત પણ આપવામાં આવે છે. જે કેદીઓ પહેલા પહોંચ્યા હતા તેમણે વિચાર કર્યો હતો, કે સરકારની પાસેથી કંઈ મહેરબાની ન માંગવી, અને જે ખોરાક આપે ને ખપે તેવો હોય તેથી ચલાવી લેવું. હકીકત જોતાં ઉપરનો ખોરાક હિન્દીને સારું બરાબર ન કહેવાય. વૈદકના નિયમ પ્રમાણે ઉપરના ખોરાકમાં પણ પોષણ થઈ શકે છે. ખોરાકની અગવડ એ કેદની એક મોટી નિશાની છે. વાતચિત પણ જોઈશું તો જેલના સત્તાવાળા કહેશે કે કેદમાં સ્વાદ તો હોયજ નહિ. સ્વાદની વસ્તુ કેદમાં નહિ આપીએ. જ્યારે જેલના ડાક્ટરની સાથે મારે વાતચિત થઈ ત્યારે તેને મેં કહ્યું કે કાફરોનો તો મકાઈ હંમેશનો ખોરાક છે એટલે તેઓને ઉપરનો ખોરાક ઘણો જ માફક આવે છે, અને

તેથી તેઓ કેદમાં આવી પુષ્ટ બને છે. પણ હિન્દીને તો ચાવલ સિવાય કંઈજ વસ્તુ માફકસર ન ગણાય. મકાઈનો આટો ભાગ્યે જ હિન્દી ખાય છે. એકલા બીનીસ ખાવાની ટેવ આપણને હોતી નથી અને ભાજીપાલો જેમ તે લોકો પકાવે તેમ ખાવાનું હિન્દીને પસંદ નહિ જ પડે. તેઓ ભાજીપાલા સાફ નથી કરતા, ને તેમાં મસાલો પણ નથી નાંખતા. વળી જે શાક કાફરોએને સાડું બને છે તે ગોરાઓને સાડું બનેલા શાકની છાલ અથવા છોડાં ઘણે ભાગે હોય છે. મસાલામાં નિમક સિવાય બીજું કંઈજ નથી આપવામાં આવતું. ચીનીનું તો નામ જ ન હોય. એટલે ખોરાકની વાત બધાને અઘરી લાગી. છતાં અમે નિશ્ચય કર્યો, કે સત્યાગ્રહી તે જેલવાળાની પાસે કરગરવા નહિ જાય તેમ તેઓની મહેરબાની પણ નહિ માંગે. તેથી અમે ઉપરના ખોરાકથી સંતોષ માન્યો.

ગવર્નરે અમને પૂછપરછ કરેલી તેના જવાબમાં તેને કહ્યું કે " ખોરાક બરાબર નથી. પણ સરકારની પાસેથી અમે કંઈ મહેરબાની નથી માગતા, જો સરકારને જ સૂઝે ને ફેરફાર કરે તો ઠીક જ છે. નહિ તો અમે જે ધારાસર ખોરાક મળે છે તેજ લઈશું."

આવી અટક લાંબી મુદત નહિ ટકી. બીજા મારાસો જ્યારે આવ્યા ત્યારે અમે બધાએ વિચાર કર્યો કે બીજાઓને ખોરાકના દુઃખમાં સાથી કરવા તે ઠીક નહિ કહેવાય. તેઓ જેલમાં આવ્યા તેજ બસ ગણાય. અને તેઓને ખાતર સરકારની પાસેથી જુદી માંગણી કરવી એ બરોબર છે. એવા વિચારથી ગવર્નર આગળે તે બાબતની વાતચિત કરવાનું શરૂ કરી દીધું. ગવર્નરને કહ્યું કે જો કે અમે ગમે તે ખોરાક લઈશું, તો પણ અમારા પછીના તેમ કરી નહિ શકે. ગવર્નરે તે બાબતે વિચાર કર્યો, ને જવાબ આપ્યો કે, "માત્ર ધર્મને ખાતર નોખી રસોઈ કરવાને હોય તો તે કરવાની રજા મળી શકશે. પણ ખોરાક તો જે અપાય છે તે જ મળશે. બીજો ખોરાક આપવો તે મારા હાથમાં નથી."

દરમિયાન ઉપર પ્રમાણે ચૌદ બીજા હિન્દી આવી પહોંચ્યા. તેઓમાંના કેટલાક તો પૂપૂ લેવાની ચોખ્ખી ના પાડીને ભૂખ વેઠવા લાગ્યા. તેથી હું જેલના ધારા વાંચી

ગયો અને તેમાં મેં જોયું કે આવી બાબતની અરજી ડિરેક્ટર ઓફ પ્રિઝન (જેલ ખાતાના વડા) ને થઈ શકે, તેથી ગવર્નરની પાસે અરજી કરવાની પરવાનગી માંગીને નીચે પ્રમાણે અરજી મોકલી.

"અમે નીચે સહી કરનાર કેદીઓ અરજી કરીએ છીએ કે અરજદાર બધા અશિયાટીક છે અને કુલ એકવીસ કેદીઓ છે. તેમાંના અઢાર હિન્દી છે અને બાકીના ચીના છે.

અઢાર હિન્દીને પોતાના ખોરાકને સાડું સવારે પૂપૂ મળે છે. બાકીનાને ખોરાકમાં ચાવલ તથા ઘી મળે છે. અને ત્રણ વખત બીનીસ તથા ચાર વખત પૂપૂ મળે છે. શનિવારને દહાડે બટેટા, અને રવિવારે લીલોતરી આપવામાં આવ્યાં હતાં. ધાર્મિક કારણને લીધે અમે કોઈ ગોસ્ત ખાઈ શકતા નથી. કેટલાકને બિલ્કુલ ગોસ્ત ખાવાની બંધી છે. અને કેટલાક હલાલ ગોસ્ત નહિં હોવાથી ખાઈ શકતા નથી.

ચીનાઓને ચાવલને બદલે મકાઈ મળે છે. બધા અરજ દારને ઘણે ભાગે યૂરોપિયનોનો ખોરાક ખાવાની ટેવ છે, અને તેઓ રોટી તથા આટાની બીજી વસ્તુ ખાય છે.

અમારામાંના કોઈને પૂપૂ ખાવાની બિલ્કુલ ટેવ નથી, તેથી કેટલાકને અજીરણ થઈ આવ્યું છે.

અમારામાંના સાત જણે તો બિલ્કુલ સવારનો ખોરાક લીધોજ નથી. માત્ર કોઈ વખત કેટલાક ચીની કેદીને રોટી મળતી હતી, તેમાંથી તેઓએ દયા ખાઈ એક બે ટુકડા આપેલા તે ખાધેલા હતા. આ હકીકત અમે ગવર્નર આગળ રજૂ કરી ત્યારે ગવર્નરે જણાવ્યું કે તમે ચીનાઓની પાસેથી રોટી લીધી તે ગુન્હો કર્યો કહેવાય.

અમારી સમજ પ્રમાણે ઉપરનો ખોરાક એ તદ્દન અણઘટતો છે.

તેથી અમે તમને અરજ કરીએ છીએ કે યૂરોપિયન ધારા પ્રમાણે પૂપૂ છોડીને અમને ખોરાક મળવો જોઈએ; કે જેથી કરીને અમારો નિભાવ થઈ શકે. જે ખોરાક અમને

મળે તે ખોરાક અમને પડેલી ટેવ અને અમારા રીતરિવાજને અનુસરતો હોવો જોઈએ.

આ કામ ઘણું ઉતાવળનું છે, તેથી અરજદારો અરજ ગુજારે છે કે, જવાબ અમને તારથી મળવો જોઈએ."

ઉપર પ્રમાણે અરજીમાં અમે એકવીસ માણસે સહી કરેલી. સહી થયા બાદ અરજી જતી હતી તેવામાં બીજા ૭૬ હિંદીઓ આવ્યા. તેઓને પણ પૂપૂ તરફ તિરસ્કર હતો, તેથી અરજી નીચે એક કલમ નાંખી કે ૭૬ માણસો આવ્યા છે, અને તેઓને પણ ઉપરની હરકત નડે છે, તેથી તુરત બંદોબસ્ત થવો જોઈએ. આ અરજી તારથી મોકલવા મેં ગવર્નરને વિનંતિ કરી, તેથી તેણે ટેલિફોનથી ડિરેક્ટરની પરવાનગી માંગીને તુરત પૂપૂને બદલે ચાર ઓસ રોટીનો હુકમ કર્યો. લોકો બધા બહુ રાજી થયા. એટલે સવારના ૨૨ મી તારીખથી અમને ચાર ઓસ રોટી મળતી. સાંજના આઠ ઓસ એટલે અરધી રોટીનો હુકમ હતો. આ બંદોબસ્ત માત્ર બીજો હુકમ થતાં સુધીને સાડું જ હતો. ગવર્નરે આ સવાલને સાડું કમિટી બેસાડી હતી. અને છેવટે આટો, ધી, ચાવલ, તથા દાળ, એમ આપવાની વાત ચાલી રહી હતી. તેવામાં અમારો છૂટકારો થયો એટલે વિશેષ કાંઈ થયું નહિ.

પ્રથમ જ્યારે અમે આઠ જ હતા ત્યારે અમે કોઈ રાંધતા નહિ. ચાવલ ઠીક નહિ બનતા, ને જ્યારે લીલોતરીની વારી આવતી ત્યારે લીલોતરી ઘણીજ ખરાબ રંધાતી. તેથી અમે રાંધવાની પણ પરવાનગી મેળવી. પહેલે દહાડે મિ. કડવા રસોઈ કરવા જતા. ત્યાર બાદ મિ. થંબી નાયડુ તથા મિ. જીવણ બે રસોઈ કરવા જતા. તેઓએ છેલ્લા દહાડાઓમાં રોજ દોઢસો માણસ જેટલાની રસોઈ કરેલી. રસોઈ કરવા એક વખત જવું પડતું. અઠવાડીઆમાં બે વખત લીલોતરીની વારી આવતી. ત્યારે રોજ બે વખત જવું પડતું. મિ. થંબી નાયડુની મહેનત ઘણી સરસ હતી. બધાઓને વહેંચી આપવાનું કામ મારા હાથમાં હતું.

ઉપરની અરજીમાં વાંચનાર જોઈ શકશે કે ઢબ એવી આપી છે કે ખાસ અમારે જ જૂદો ખોરાક જોઈએ છીએ એમ નથી. પણ હિન્દી માત્રને સારૂ ફેરફાર થવો જોઈએ. ગવર્નરની સાથે વાત પણ એવાજ પ્રકારની થતી હતી. અને ગવર્નરે કબૂલ કરેલું. હજુ ઉમેદ રાખી શકાય છે કે જેલમાં હિન્દી કેદીના ખોરાકનો સુધારો થઈ શકશે.

વળી ચીનાઓ ત્રણને જ અમારાથી જુદો ખોરાક ચાવલને બદલે મળતો તેથી કચવાટ રહેતો. ચીનાઓને અમારાથી નોખા તથા હલકા ગણ્યા એમ આભાસ આવતો, તેથી તેઓની વતી મેં ગવર્નરને તથા મિ. પ્લેફર્ડને અરજી કરેલી અને છેવટે હુકમ મળ્યો કે ચીનાઓને હિન્દી જેવો જ ખોરાક આપવો.

ખોરાક વિષે વિચાર કરતાં યૂરોપિયનોને શું મળે છે તેની સરખામણી કરવા જેવું છે. તેઓને સવારે નાસ્તામાં પૂપૂ તથા રોટી આઠ ઓંસ મળે છે. ખાણામાં પણ હમ્મેશા રોટીને સૂપ, અથવા રોટીને ગોસ્ત તથા પટેટા અથવા લીલોતરી. તથા સાંજે હમ્મેશા રોટી તથા પૂપૂ. એટલે યૂરોપિયનને રોટી ત્રણ વખત મળે તેથી પૂપૂ હોય ત્યા ના હોય તેની દરકાર ન રહી. વળી ગોસ્ત અથવા સૂપ હમ્મેશા મળે એટલે તે પણ તેને વધારામાં થયું. આ સિવાય ઘણી વેળા તેઓને ચા અથવા કોકો પણ મળે છે. આ જોતાં કાફરાઓને પોતાને રૂચતો, અને યુરોપિયનોને તેઓને રૂચતો ખોરાક મળ્યો. હિન્દી બાપડા અધર લટક્યા. તેઓને પોતાનો ખોરાક નહિ. યૂરોપિયનનો ખોરાક અપાય તો ગોરાઓ લજવાય. હિન્દીનો પોતાનો ખોરાક શું છે તેનો વિચાર શા સારું કરે ? એટલે તેઓને કાફરાઓની હારમાં મૂકામ રીબાવુંજ રહ્યું.

આનું અંધેર આજલગી નભી રહ્યું છે, તેમાં આપણા સત્યાગ્રહની હું ખામી ગણું છું. એક રકમના હિન્દી કેદી ચોરીથી બીજો જોઈતો ખોરાક મંગાવીને ખાય, એટલે તેને ખોરાક બાબત ઇજા ભોગવવી પડે નહિ. બીજી રકમના હિન્દી કેદી- તે જે ખોરાક મળે તે ખાઈ શક, અને પોતાની ઉપર પડેલા દુઃખની કહાણી કહેતા શરમાય, અથવા તો બીજાને સારું કંઈ ચિંતા રાખે. તેથી બહારના અંધારામાં રહે. જો આપણે સત્યને વળગી રહીએ અને જ્યાં અન્યાય થાય ત્યાં ઉકળી રહીએએ તો આવી ઇજા ઉપાડવી

પડે જ નહિ. આમ સ્વાર્થ છોડી પરમાર્થ ઉપર નજર રહે તો દરદના ઇલાજો તુરત મળી રહે છે.

પણ જેમ આવી જાતની ઇજાના ઇલાજ કરવાની જરૂર છે, તેમ બીજો વિચાર કરવાનીએ જરૂર છે. કેદી હોઇને કેટલાં સંકટ સહન કરવા ઘટે છે. જો કંઈ ઈજા ન હોય, તો કેદી શાના? જેઓ પોતાના મનને મારી શકે છે તેઓ ઇજામાંજ સુખ માની જેલમાં લહેર કરી શકે છે. છતાં ઇજા છે તે વાત તેઓ ભૂલતાં નથી. તેઓએ બીજાને ખાતા ભૂલવું પણ ન જોઇએ. વળી આપણે આપણા બધા રિવાજો એવી હઠથી પકડી રાખીએ છીએ કે તેમાં કંઈ ફેરફાર થવાની જરૂર છે. "દેશ તેવો વેશ" એ કહેવત જગજાહેર છે. આપણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહી અહિંનો સારો ખોરાક હોય તેની ટેવ પાડવી જોઇએ, પૂપૂ એ ઘઉંની જેમ સારો સાદો અને સોંઘો ખોરાક છે. તેમાં સ્વાદ નથી એમ પણ નહિ કહેવાય. કેટલીક વેળા ઘઉંથી પૂપૂ ચઢી જાય છે. વળી મારા વિચાર પ્રમાણે તો જે દેશમાં આપણે રહેતા હોઇએ તે દેશના માનને ખાતર તેની જમીનમાં પેદા થતો હોય તે ખોરાક, જો ખરાબ ન હોય તો, લેવો ઘટે છે. ઘણા ગોરાઓ પોતાને પસંદ છે તેથી પૂપૂ હમૈંશા સવારે ખાય છે. તેની સાથે દૂધ અથવા શકર અથવા ઘી લેવાથી સ્વાદિષ્ટ બને છે. એટલે આવાં કારણોને લઈને, તેમ જ આપણે હજુ ફરી જેલમાં ઘણી વખત જવું પડશે, તેથી પણ પૂપૂ ખાવાની આદત દરેક હિન્દીઓએ પાડવાની જરૂર છે; એમ આપણે કરશું તો જ્યારે પૂપૂ માત્ર નિમક સાથે ખાવાનો વખત આવશે ત્યારે બહુ કફોડું નહીં જણાય. આપણી કેટલીક આદતો દેશના ભલાને સારું આપણે છોડ્યા વિના છૂટકો જ નથી. જેજે પ્રજાઓ આગળ વધી છે તે તે પ્રજાએ જેમાં મુદ્દાની વાત નથી તેમાં જતું કર્યું છે. મુક્તિ ફોજવાળા તો જે દેશમાં જાય તે દેશના ખરાબ ન હોય તેવા રિવાજો, પોશાક વિગેરે ધારણ કરી લોકોના મન હરી લે છે.

અનુભવ પહેલો : દરદીઓ

અમે દોઢસો જેલીમાંથી એક પણ માંદગી નહિ ભોગવતે તો બહુ જ તાજુબી ગણાત. પ્રથમ દરદીમાં મિ. સમુદરખાન હતા. તેને તો જેલમાં આવ્યા ત્યારે જ દરદ હતું. તેથી તેમને આવવા પછી બીજે દિવસે ઇસ્પિતાલમાં લઈ ગયેલા. મિ. કડવાને સંધિવાની બિમારી હતી. કેટલાક દહાડા તો કેદખાનામાં જ મલમ વિગેરે દવા ડાક્ટર પાસેથી લીધી. પણ પાછળથી તે વધતા ઇસ્પિતાલમાં ગયા. બીજા બે કેદીને ચકરી આવવાથી ઇસ્પિતાલમાં લઈ ગયેલા. હવા ઘણી ગરમ હોવાથી, અને કેદીઓને બહાર તડકામાં રહેવું પડતું તેથી કોઈ કોઈને ચકરી આવી જતી. તેઓની સારવાર જેટલી બને તેટલી થતી, છેલા દિવસે મિ.નવાબખાન પણ માંદા પડી ગયા હતા. અને છુટવાને દહાડે તેને હાથે દોરવા પડ્યા હતા. ડાક્ટરે તેને દૂધ વિગેરે આપવા હુકમ કર્યા બાદ તેની તબિયત કાંઈક ઠીક થઈ. છતાં એકંદરે સત્યાગ્રહી કેદીઓની તબિયત ઠીક રહેતી હતી એમ કહી શકાય.

અનુભવ પહેલો: જગાની તંગી

હું આગળ કહી ગયો છું કે જે કોટડીમાં અમને પૂરવામાં આવ્યા હતા, તે કોટડીમાં માત્ર એકાવન કેદી રહી શકે તેટલો મારગ હતો. ફળિયું પણ તેટલો મારગ હતો. ફળિયું પણ તેટલા જ કેદીને સાડું હતું. છેવટે જ્યારે એકાવનને બદલે એકસો એકાવન કરતા વધારે કેદી થયા ત્યારે બહુ મુશ્કેલી આવી પડી. ગવર્નરે તંબુ બહાર નંખાવ્યા. ઘણાંને ત્યાં લઈ જવામાં આવતા હતા. છેવટના દિવસમાં એકસો કેદી બહાર સૂવા જતા. પણ તેઓને સવારના પાછા લાવતા એટલે ફળિયું તો એકદમ સાંકડું પડ્યું. તેટલી જગ્યામાં બહુ મુશ્કેલીથી કેદીઓ રહી શકતા હતા. તેમાં વળી જ્યારે આપણી

કુટેવ પ્રમાણે આપણે જ્યાં ત્યાં થુકીએ ત્યારે જગ્યા બહુ ગંદી થવાનો અને પછી મંદવાડ લાગૂ પડવાનો સંભવ હતો. સારા નસીબે લોકોને સમજાવતાં તેઓ માનતા, અને ફળિયું સાફ રાખવામાં મદદ કરતા. ઘણીજ કાળજી ફળિયું તથા જાજરૂ તપાસવામાં રખાતી હતી, તેથીજ લોકો માંદગીમાંથી બચી શકેલા. આટલા કેદીઓને એવી સાંકડમાં રાખ્યાં તેમાં સરકાર ગુન્હેગાર છે એમ સૌ કોઈ કબૂલ કરશે. જો જગોની તંગી હતી તો સરકારને લાજમ હતું કે એટલા કેદીને નહિ મોકલવા જોઈતા હતા. જો લડત લાંબી ચાલી હત તો સરકાર કદિ વધારે કેદીનો સમાવેશ નહિ કરી શકત.

અનુભવ પહેલો : વાંચન

હું અગાઉ જણાવી ગયો છું કે જેલમાં અમને ટેબલ મળવાની ગવર્નરે રજા આપી હતી. સાથે ખડીયો, કલમ વિગેરે પણ આપ્યાં હતાં. જેલને લગતી લાયબ્રેરી છે, તેમાંથી કેદીઓને ચોપડીઓ મળે છે, તેમાંથી મેં કાર્લાઈલનાં પુસ્તક તથા બાઈબલ લીધાં હતાં. ચીનો ઇન્ટરપ્રીટર આવતો તેની આગળથી અંગ્રેજી કુરાનેશરીફ, હક્લીનાં ભાષણો, બર્ન્સ, જોન્સન અને સ્કોટની જીંદગીનાં કાર્લાઈલે લખેલા વૃતાંત તથા બેકનના નીતિ વિષેના નિબંધો એટલાં પુસ્તક લીધાં હતાં. મારી પોતાની ચોપડીમાંથી મણીલાલ નરુભાઈની ટીકાવાળું ગીતાજીનું પુસ્તક, તામીલ પુસ્તકો, મોલવી સાહેબે આપેલ ઉર્દૂ કિતાબ, ટોલ્સ્ટોયનાં લખાણ, રસ્કીન તથા સોક્રેટિસનાં લખાણ એવાં પુસ્તકો હતાં. આમાંના ઘણાંખરાં પુસ્તકો જેલમાં મેં વાંચ્યા અથવા ફરી વાંચ્યા. તામીલ અભ્યાસ નિયમસર કરતો હતો. સવારમાં ગીતાજી, ને બપોરે ઘણે ભાગે કુરાન શરીફમાંથી વાંચતો. સાંજે મિ. ફોરટૂનને બાઈબલ શીખવતો. મિ. ફોર્ટ પોતે ચિનાઈ ખ્રિસ્તી છે. તેનો અંગ્રેજી ભણવાનો ઇરાદો થયો. તેને બાઈબલ વાટે અંગ્રેજી શીખવતો. બે માસ પૂરી કેદ ભોગવવાનું બન્યું હત તો કાર્લાઈલના એક

પુસ્તકનો ને રસ્કીનના પુસ્તકનો તરજુમો પૂરો કરવાની ઉમેદ હતી. માનું છું કે ઉપરનાં પુસ્તકોમાં હું ગિરફતાર રહી શકતો હતો. તેથી મને બે માસ સુધી વધારે જેલ મળત તોપણ હું તૃપ્ત નહિ થાત, એટલું જ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં હું ઉપયોગી વધારો કરી શકત. એટલે સમૂળગો સુખચેનમાં રહેત. વળી માનું છું કે જેને સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંત સહેલાઈથી વેઠી શકે છે.

મારા સિવાય જેલી ભાઈબંધોમાં વાંચનારા મિ. સિ. એમ. પિલે, મિ. નાયડુ તથા ચીનાઓ હતા. બંને નાયડુએ ગુજરાતી શીખવાનું શરૂ કર્યું હતું. છેવટના ભાગમાં કેટલીક ગુજરાતી ગાયનોની ચોપડી આવી હતી. તે ઘણાજણ વાંચતા હતા, પણ આને હું વાંચન ગણતો નથી.

અનુભવ પહેલો : ક્વાયત

જેલમાં વાંચવામાં આખો દિવસ નહિ ગાળી શકાય. અને તેમ બને તોપણ તે નુકશાન કારક નીવડે એમ જાણમાં હતું. તેથી મહામુશીબતે દારોગાની પાસેથી કસરતી ક્વાયત શીખવાની પરવાનગી ગવર્નર પાસેથી લીધી. દારોગો બહુ ભલો હોવાથી અમને ઘણી ખૂશીથી સાંજ સવાર ક્વાયત આપતો. તે ઘણીજ ફાયદાકારક હતી. લાંબી મુદત તે ક્વાયત ચાલુ રહી હત તો અમને બધાને બહુ ફાયદો થાત. પણ જ્યારે ઘણા હિન્દી એકઠા થયા ત્યારે દારોગાનું કામ વધ્યું. ને ફળિયું સાંકડું પડ્યું. આવા કારણોથી ક્વાયત બંધ રહી. તોપણ મિ. નવાબખાન સાથે હતા એટલે તેની મારફતે થોડીઘણી પણ ઘરઘરાઉ ક્વાયત ચાલતી હતી.

વળી ગવર્નરની પરવાનગી મેળવીને અમે સીવવાના સંચાનો ઉપયોગ કરવાનું કામ પણ લીધું હતું. તેમાં કેદીઓનાં પાકીટ કરવાનું શીખતા હતા. મિ. ટી. નાયડુ તથા મિ. ઈસ્ટન આવા કામમાં હોંશિયાર હોવાથી તેણે તો તુરત શીખી લીધું. મને ધડ બેસતાં વખત ગયો. હજુ પૂરું શીખવાયું નહિ તેવામાં કેદીઓ એકદમ વધી પડ્યા

એટલે તે કામ અધૂરું રહ્યું. આ ઉપરથી વાંચનાર જોઈ શકે છે કે માણસની ઇચ્છા હોય તો જંગલમાં મંગળ કરી શકે છે. આમ એક પછી એક એમ કામ શોધીને કર્યા કરત તો કોઈ કેદીને જલનો વખત ભારે નહિ લાગત; પણ તે પોતાના જ્ઞાનમાં ને શક્તિમાં વધારો કરીને બહાર નીકળત. એવા દાખલા જોવામાં આવ્યા છે કે કેદમાં સારી નિયતવાળા માણસોએ બહુ ભારે કામો પણ કર્યા છે. હોન બનિયને કેદમાં અતિ દુઃખો વેઠીને દુનિયામાં અમર થયેલું "પિલિગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ" નામનું પુસ્તક લખ્યું. તે પુસ્તકને અંગ્રેજો બાઇબલથી બીજે દરજ્જે ગણે છે. મિ. તિલકે મુંબાઈની જલમાં નવ માસમાં પોતાનું "ઓરાયન" નામનું પુસ્તક લખ્યું; એટલે જલમાં કે બીજું જગ્યાએ સુખપામીએ કે દુઃખ, સારા થઈએ કે કે નહારા, તેનો આધાર ઘણે ભાગે આપણા પોતાના મન ઉપર રહે છે.

અનુભવ પહેલો : મુલાકાત

જલમાં અમને મળવાને કેટલાક અંગ્રેજો આવતા. સાધારણ નિયમ એવો હતો કે એક મહિનાથી અન્દર કોઈપણ કેદીની મુલાકાતે કોઈ આવી શકે નહિ. ત્યાર પછી દર માસે એક રવિવારે એક જણને મળવાની છૂટ આપવામાં આવે છે. એવા ફેરફારનો લાભ મિ. ફિલિપ્સે લીધો. અમે જલમાં પહોંચ્યા તેને બીજે જ દહાડે મિ. ફોરટુન જે ખ્રીસ્તી ચીના છે તેને કેદમાં મળવા સાડું મિ. ફિલિપ્સે પરવાનગી મેળવી. અને તે તેને મળી. મિ. ફોરટુનને મળતાં તેઓ સાહેબ અમને બીજા કેદીઓને પણ મળ્યા. અમને બધાંને હિમ્મતનાં વેણ સંભળાવ્યા. ને પછી તેમના રિવાજ પ્રમાણે ખુદાની બંદગી કરી. મિ. ફિલિપ્સ આમ ત્રણ વખત મળી ગયેલા. તેજ મુજબ મિ. ડેવિસ કરીને બીજા પાદરી છે તે પણ મળી ગયા.

મિ. પોલાક તથા મિ. કોઅન ખાસ રજા મેળવીને એક વખત મળવા આવ્યા હતા. તેને તો માત્ર ઓફિસના કામ બાબત આવવાની પરવાનગી હતી. આમ જેઓ મળવા

આવે તેની સાથે હંમેશાં દારોગો હોય છે ને જે વાત થાય તે તેની સમક્ષ જ કરી શકાય.

મિ. કોર્ટરાઇટ "ટ્રાંસ્વાલ લીડર"ના અધિપતિ ખાસ પરવાનગી મેળવી ત્રણ વખત મળી ગયા. તેઓ સાહેબ સુલેહ કરાવવાના હેતુથી જ આવતા, એટલે તેને ખાનગીમાં (દારોગાની ગેરહાજરીમાં) મળવાની પરવાનગી હતી. હિન્દી કોમ શું કબૂલ કરશે? એનો વિચાર તેઓ સાહેબ પહેલી મુકાતે કરી ગયા હતા. બીજી મુલાકાતે તેમણે તથ બીજા અંગ્રેજ આગેવાનોએ ઘડેલા કાગળ લઈને તેઓ આવ્યા. તે કાગળમાં કેટલાક ફેરફાર કર્યા પછી મિ. ક્વીને, મિ. નાયડુએ તથા મેં સહી કરી. આ કાગળ અને સમાધાની વિષે "ઓપિનિયન"માં બીજી જગ્યાએ બહુ લખાઈ ગયું છે, એટલે અહિં વધારે લખવાની જરૂર નથી.

ચીફ માજીસ્ટ્રેટ મિ. પ્લેફર્ડ પણ એક વખત મળવા આવેલા, તેને તો હંમેશાં મળવાનો હક્ક છે; અને તે કાંઈ ખાસ અમને જ મળવા આવેલા એમ ન ગણાય છતાં અમે બધા કેદમાં હતા તેથી ખસૂસ વખત રોકી આવેલા એમ કહેવાય છે.

અનુભવ પહેલો : ધર્મનો અભ્યાસ

કેદીઓને ધર્મનો અભ્યાસ મળવો જોઈએ એમ આ જમાનામાં પશ્ચિમના મુલકમાં બધી જગ્યાએ રિવાજ જોવામાં આવે છે. તેથી જોહાન્સબર્ગની જેલમાં કેદીઓને સાંઝું ખાસ દેવળ છે. આ દેવળ ખ્રિસ્તીઓને સાંઝું છે. દેવળમાં માત્ર ગોરા કેદીઓને જ જવા દે છે. મેં મિ. ફોરટુનને તથા મારે સાંઝું ખાસ માંગણી કરી. પણ ગવર્નરે જણાવ્યું કે તે દેવળમાં માત્ર ગોરા ખ્રિસ્તી કેદીઓ જ જઈ શકે. દરેક રવિવારે આ દેવળમાં ગોરા કેદીઓ જાય છે ને ત્યાં જૂદા જૂદા પાદરીઓ ધર્મનું શિક્ષણ આપે છે.

કાફરાઓને સારૂ પણ ખાસ પરવાનગી લઈ કેટલાક પાદરીઓ આવે છે. કાફરાઓને સારૂ દેવળ નથી. તેથી તેઓ જલના મેદાનમાં બેસે છે. યાહુદીઓને સારૂ તેઓના પાદરી આવે છે.

પણ હિન્દુ મુસલમાનને સારૂ તેવું કંઈ જ નથી, હકીકતમાં હિન્દી કેદી ઘણા હોતા નથી. છતાં ધર્મને સારૂ કેદમાં કશું સાધન નથી એ હિન્દી કોમને હિણપણ લગાડાનારું છે. આ બાબત બંને કોમના આગેવાનોએ વિચાર કરી બંને ધર્મ ગુરુનું શિક્ષણ એક હિન્દી કેદી હોય તેને પણ આપવા વિચાર કરવો ઘટે છે. આવું કામ કરવાને મોલવી તથા હિન્દુ ધર્મગુરુ સ્વચ્છ દિલના હોવા જોઈએ. નહિ તો શિક્ષણ તે શૂળરૂપ થઈ પડવાનો સંભવ છે.

અનુભવ પહેલો : અંત

ઘણું ખરું જે જાણવા જેવું હતું તેનો સમાવેશ ઉપરનામાં થઈ જાય છે. કેદમાં કાફરાઓની સાથે હિન્દીની ગણત્રી થાય છે. તેને વિષે વધારે વિચાર કરવો ઘટે છે. ગોરા કેદીઓને સૂવાને ખાટલી મળે છે. દાંત સાફ કરવાને દાતણ, તથા નાક, મોઢું સાફ કરવાને ટુવાલ ઉપરાંત રૂમાલ મળે છે. આ બધું હિન્દી કેદીને કેમ ન મળે તે તપાસવા જેવું છે.

આવી બાબતમાં આપણે ક્યાં પડીએ એમ કોઈએ ધારવાનું નથી. ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય એ કહેવત પ્રમાણે ઝીણી બાબતોની વડેજ આપણું માન વધે અથવા જાય. જેનું માન નથી તેનો ધર્મ નથી એવું આપણે અરબી જ્ઞાનના પુસ્તકમાં વાંચી ગયા. પ્રજાઓ મોટી થઈ છે તે ધીમે ધીમે પોતાનું માન જાળવીને થઈ છે. માન એટલે ઉછાંછળાપણું નહિ, પણ ડરથી કે આળસથી જે આપણને ઘટે છે તે જવા નહિ દેવું એવી મનની સ્થિતિ, અને તે પ્રમાણેનું આચરણ એ ખરું માન છે. આવું માન તેજ માણસ જોઈ શકે છે, કે જેનો ખરો વિશ્વાસ-આધાર ખુદા-ઇશ્વર ઉપર છે. મારો ચોકસ

અભિપ્રાય છે કે હરકોઈ કાર્યમાં ખરું જાણવું ને ખરું કરવું એવો ગુણ જે માણસને ખરી શ્રદ્ધા નથી તેને હોઈ શકતો નથી.

અનુભવ બીજો : પ્રસ્તાવના

મને ઇ.સ. ૧૯૦૮ના જાનેવરીમાં જેલનો અનુભવ થયો તેના કરતાં આ વખતનો અનુભવ વધારે સરસ થયેલો સમજું છું. તેમાંથી મને તો ઘણું જ શીખવાનું મળ્યું છે, અને હું માનું છું કે બીજા હિંદીઓને તે લાભ કર્તા થઈ પડશે.

સત્યાગ્રહની લડત ઘણી રીતે લડી શકાય છે, પણ રાજ્ય પ્રકરણી દુઃખોને ટાળવાનો મોટો ઉપાય જેલ વાટે જોવામાં આવે છે. આપણે વખતો વખત જેલ જવું પડશે એમ હું માનું છું. અને તે કાંઈ હાલની લડતને જ વાસ્તે નહિ, પણ બીજી જે ઈજાઓ પડશે તેને સારૂ પણ તેજ ઈલાજ છે. તેથી જેલને વિષે જેટલું જાણવા જેવું હોય તે જાણી લેવું એ હિંદીની ફરજ છે.

અનુભવ બીજો : કેદ

જ્યારે મિ.સોરાબજી જેલમાં ગયા ત્યારે મેં ઈચ્છેલું કે હું તેમની પાછળ પહોંચું તો ઠીક, અથવા તો તેમના છુટવા પહેલાં લડત પૂરી થાય. મારી આશા ભંગ થઈ. તેજ ઇચ્છા પાછી જ્યારે નાતાલના બહાદુર આગેવાનો જેલ ગયા ત્યારે પ્રબળ થઈ અને પાર પડી. ડરબનથી પાછો ફરતાં તા. ૭મી અક્ટોબરે મને વોક્સર્સ્ટ સ્ટેશન ઉપર પકડવામાં આવ્યો, કેમકે મારી પાસે મરજીયાત સર્ટિફિકેટ ન હતું, અને મેં આંગળાં આપવાની ના પાડી.

ડરબન જવાનો હેતુ નાતાલથી ભણેલા હિંદી તથા જેઓ ટ્રાન્સવાલના જૂના રહેવાસી હિંદી હતા તેમને લઈ આવવાનો હતો. ઉમેદ એવી હતી કે નાતાલના આગેવાનો પાછળ ઘણાજ હિંદી નાતાલથી આવવા તૈયાર થશે. સરકારને પણ એમજ લાગ્યું. તેથી વોક્સસ્ટની જેલમાં સો કરતાં વધારે હિંદીને સારૂ સગવડ કરવા જેલરને હુકમ મળ્યો હતો. અને પ્રિટોરિઆથી તંબુઓ, કામળી, વાસણ વિગેરે મોકલવામાં આવ્યા હતા. જ્યારે કેટલાક હિંદીઓની સાથે હું વોક્સસ્ટ ઉતર્યો ત્યારે પોલીસ પણ પુષ્કળ હતી. પણ બધો પ્રયાસ વ્યર્થ ગયો. જેલર અને પોલિસ નિરાશ થયા. કેમકે ડરબનથી મારી સાથે બહુજ થોડા હિંદી નીકળ્યા. એ ગાડીમાં માત્ર છ જ હતા. ને તેજ દિવસની બીજી ગાડીમાં ડરબનથી બીજા આઠ નીકળ્યા. એટલે બધા મળીને ચૌદજ હિંદી આવ્યા. અમને બધાને પકડ્યા ને જેલમાં લઈ ગયા. બીજે દિવસે માજીસ્ટ્રેટ પાસે ઉભા રાખ્યા; પણ કેસ સાત દિવસ સુધી મુલતવી રહ્યો. બેલ ઉપર અમે છુટવાની ના પાડી. બે દિવસ પછી મિ. માવજી કરસનજી કોઠારી જે પોતાને હરસની બિમારી છતાં આવ્યા હતા, તેને બિમારી વધવાથી ને વોક્સસ્ટમાં પીકેટની જરૂર હોવાથી તેને બેલ ઉપર કહાડવામાં આવ્યા હતા.

અનુભવ બીજો : જેલમાં મુસલમાન ભાઈઓના રોજા

અમે જેલમાં પહોંચ્યા ત્યારે મિ. દાઉદ મહમદ, મિ. રૂસ્તમજી, મિ. આંગલીઆ જેનાથી લડતનો બીજો ભાગ શરૂ થયો તે, મિ. સોરાબજી અડાજણીઆ તથા બીજા હિંદી ભાઈઓ પચીસ સુધી હતા. રમજાન મહિનો ચાલતો હતો તેથી મુસલમાન ભાઈઓ રોજા રાખતા હતા. તેમને ખાસ પરવાનગીથી સાંજના મિ. ઈસપ સુલેમાન કાજી તરફથી ખાવાનું આવતું હતું. તેથી રોજા બરાબર રાખી શકાતા હતા. જો કે બહારની જેલોમાં બત્તીની સગવડ નથી હોતી, છતાં રમજાનને લીધે બત્તી અને ઘડીઆળ

રાખવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો હતો. સહુ મિ. આંગલીઆની પાછળ નીમાજ પઢતા જતા. રોજાવાળાઓને પહેલા દિવસોમાં કામ સખત આપેલું પણ પાછળથી તેઓને મજૂરીનું કામ સોંપવામાં નહિ આવતું.

અનુભવ બીજો : હિંદીઓ માટે જુદું રસોડું

બાકીના જે હિંદી કેદી રહેલા તેઓને સાડાં આપણા જ જણને રસોઈ કરવાની રજા હતી. તેથી મિ. ઉમિયાશંકર શેલત તથા મિ. સુરેન્દ્રરાય મેઢ અને પાછળથી જ્યારે કેદીઓ વધ્યા ત્યારે મિ. જોશી જોડાયા હતા. જ્યારે આ ભાઈઓને દેશપાર કર્યા ત્યારે બીજા રસોઈમાં મિ. રતનશી સોઢા, મિ. રાઘવજી તથા મિ. મવજી કોઠારી હતા. ત્યાર બાદ ઘણાજ માણસો થયા ત્યારે તેમાં મિ. લાલભાઈ તથા મિ. ઉમર ઓસમાન જોડાએલા. આ રસોઈ કરનારને સવારમાં બે વાગે યા ત્રણ વાગે ઊઠવું પડતું, અને સાંજના પાંચ થી છ વાગ્યા સુધી તેમાં ગુંથાવું પડતું. જ્યારે ઘણા કેદીઓને છોડવામાં આવ્યા ત્યારે રસોઈનો કારભાર મિ. મુસા ઇસાકજી તથા ઈમામ સાહેબ મિ. બાવાઝીરે લીધો. આમ જે હિંદીએ 'હમીદીઆ ઇસ્લામીક સોસાયટી'ના પ્રમુખ તથા વેપારી, જેમાંના કોઈએ કદી રસોઈ ખરું જોતાં નહિ કરેલી, તેના હાથની રસોઈ ખાધી તેના સારા નસીબ સમજું છું. જ્યારે ઈમામ સાહેબ અને તેમની સાથેના છૂટ્યા ત્યારે રસોઈનો વારસો મને ઉતર્યો. મને કંઈક અનુભવ હોવાથી જરાએ અગવડ નહિં આવેલી. ચાર દિવસજ મારે ભાગે તે કામ રહ્યું. હવે (એટલે આ લખતી વેળા સુધી) તે કામ મિ. ઇરિલાલ ગાંધી કરે છે. અમે જેલમાં દાખલ થયા ત્યારે રસોઈ કોણ કરતું હતું. તે બાબત ઉપરના મથાળા હેઠળ ન આવતી હોવા છતાં સગવડને સાડાં આપું છું.

અનુભવ બીજો : હિંદીઓ માટે જુદી કોટડી

અમે જેલમાં દાખલ થયા ત્યારે સુવાની ત્રણ કોટડીઓ હતી. તેમાં હિંદીઓનો સમાવેશ કર્યો હતો. આ જેલમાં હિંદીઓ અને કાફરા જેલીઓને અલગજ રાખવામાં આવતા હતા.

મરદોની જેલના બે વિભાગ છે. એક યૂરોપીઅનને સારૂ, અને બીજો કાફરાઓ સારૂ - જેમાં બિન સફેદ (ગોરા નહિ એવા) માણસોનો સમાસ થાય છે. એટલે જો કે હિંદીને કાફરના વિભાગમાં રાખી શકાતા હતા, છતાં જેલરે તેમને સારૂ સગવડ ગોરાના વિભાગમાં કરી હતી.

અનુભવ બીજો : કોટડી

કેદીઓને સારૂ નાની કોટડીઓ હોય છે. અને દરેક કોટડીમાં દશ પંદર કે વધારે કેદીનો સમાવેશ થાય એવી ગોઠવણ હોય છે. કેદખાનું બધું પથ્થરનું ચણેલું છે. કોટડી ઊંચી છે, ભીંતોને પણ ઘણી વેળા ચુનો લગાડવામાં આવે છે તેથી હંમેશાં નવા જેવી લાગે છે. આંગણું કાળા પથ્થરનું બાંધેલું છે, અને હંમેશાં ધોવાય છે, તેમાં ત્રણ ત્રણ સાથે ન્હાઈ શકે એવી ઝરાની ગોઠવણ છે, બે જાજરૂ છે, અને બેસવાના બાંકડા છે. ઉપર કાંટાવાડવાળાની જાળી જડેલી છે, તે કેદીઓ દીવાલ પર ચઢી નાસી જાય તેનો અટકાવ થવા સારૂ છે. દરેક કોટડીમાં અજવાળું તથા હવા ઠીક આવી શકે છે, તેમાં કેદીઓને સાંજના છ વાગે પૂરે છે. કોટડીને બહાર રાતના તાળું મારી રાખે છે. એટલે કોઈને રાતના કુદરતી હાજત થાય તો તે કોટડીની બહાર જઈ શકતા નથી, તેથી કોટડીમાં જ હાજત જવાનાં જંતુનાશક પાણીથી ભરેલાં વાસણ હંમેશાં મૂકવામાં આવે છે.

અનુભવ બીજો : ખોરાક

હું જ્યારે વોક્સસ્ટની જેલમાં ગયો, ત્યારે ત્યાં હિંદી જેલીઓને સવારન પૂપૂ અને બપોરના તથા સાંજે ચાવલ અને કાંઈક તરકારી મળતાં હતા. તરકારીમાં મોટે ભાગે પટેલા જ હતા. ઘી બિલકુલ નહોતું મળતું. જેઓ કાચી જેલમાં હતા તેઓને ઉપરના ખોરાક ઉપરાંત સવારના પૂપૂની સાથે એક ઔસ ચીની અને બપોરના અર્ધો રતલ રોટી મળતાં હતાં. રોટી તથા ચીનીમાંથી કેટલાક કાચી જેલવાળા, પાકી જેલવાળાંને થોડાં આપતા. કેદીઓને બે દહાડા માંસ મળવાનો હક હતો પણ હિંદુ અથવા મુસલમાનને માંસ ન મળતું હોવાથી તેની અવેજીમાં બીજું કંઈ મળવું જોઈતું હતું; તેથી અમે બધાએ અરજી કરી અને તેને પરિણામે એક ઔસ ઘી અને માંસને દહાડે તેની અવેજીમાં અર્ધો રતલ વાલ મળવાનો હુકમ થયો. વળી જેલની વાડીમાં તાંદલજાની ભાજી આપે ઉગતી હતી, તે તોડવા દેતા હતા, અને વખતોવખત ખ્યાજ પણ વાડીમાંથી લેવાની પરવાનગી હતી. એટલે ઘી અને વાલનો હુકમ મળવા બાદ ખોરાકમાં બહુ કહેવા જેવું ન કહેવાય. જોહાન્સબર્ગની જેલમાં ખોરાક કંઈક જૂદો મળે છે. તરકારી નથી મળતી, સાંજના બે દિવસ લીલોતરી અને પૂપૂ, ત્રણ દિવસ વાલ અને એક દિવસ પટેલા અને પૂપૂ મળે છે.

અનુભવ બીજો : બે માસની સખત મજૂરીની સજા

હું ઉપર કહી ગયો તે મુજબ આમારો બધાનો કેસ સાત દિવસને સારૂ મુલતવી રહેલો; એટલે ૧૪મી અક્ટોબરે કેસ ચાલ્યો. તે વેળા બીજા હિંદીઓને એક માસની અને કેટલાકને છ અઠવાડિયાની સખત મજૂરી સાથની જેલ મળી. એક બાળક છોકરો જે અગીઆર વર્ષનો હતો તેને ૧૪ દિવસની આસાન કેદ મળી. મારી ઉપરથી

કેસ ખેંચી લેશે એવી મને ધાસ્તી લાગવાથી હું પીડાતો હતો. બીજાના કેસો થઈ રહ્યા પછી માજીસ્ટ્રેટે થોડી વખત કેસ મુલતવી રાખ્યા, એટલે હું વધારે ગભરાયો. પહેલાં તો એવી ચર્ચા ચાલતી હતી કે મારી ઉપર રજીસ્ટર નહિ બતાવવાનું અને અંગુઠા નહિ આપવાનું તહેમત આવશે. એટલું જ નહિ પણ બીજા વગર હક્કના હિંદીને ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ કરવાનું તહેમત મૂકવામાં આવશે. મનમાં હું વિચારો ઘોળ્યા કરતો હતો, તેટલામાં માજીસ્ટ્રેટ પાછા કચેરીમાં આવ્યા ને મારા કેસનો પોકાર થયો, અને મને રૂ. ૨૫નો દંડ અથવા તો બે માસની સખત મજૂરીની સજા મળી. હું બહુ રાજી થયો અને બીજા ભાઈઓની સાથે કેદમાં રહેવાનું મળ્યું એમ માનીને સુભાગી સમજવા લાગ્યો.

અનુભવ બીજો : જલનાં કપડાં

જલ મળ્યા બાદ અમને જેલી કપડાં મળ્યાં. તેમાં એક ટુંકો મજબુત ઇજાર, ખાદીનું ખમીસ, તેની ઉપર એક પહેરણ, એક ટોપી, એક ટુવાલ, મોજાં, અને સેંડલ મળ્યા. આ કપડાં મને લાગે છે કે કામ કરનારને સારું બહુ સગવડ ભરેલાં, ટકાઉ અને સારાં છે. આવાં કપડાંની સામે અપણે કંઈ કહેવા જેવું રહે નહિ. એવાં કપડાં હંમેશા પહેરવાં પડે તોપણ તેથી કાયર થવા જેવું નથી. ગોરાઓને કપડાં કંઈક જૂદી રકમનાં મળે છે. મોજાં ઘુંટણ સુધી પહોંચે તેવા તથા બે ટુવાલ ઉપરાંત રૂમાલ મળે છે. હિંદીને પણ રૂમાલ આપવાની જરૂર જણાય છે.

અનુભવ બીજો : જલનું કઠણ કામ

સખત મજૂરીવાળા કેદી પાસેથી સરકારને દરરોજ નવ કલાક કામ લેવાનો હક છે. કેદીઓને હંમેશાં છ વાગે કોટડીમાં પુરવામાં આવે છે. સવારના સાડા પાંચ વાગે ઉઠવાનો ઘંટ વાગે છે, અને છ વાગે કોટડીના દરવાજા ઉઘડે છે. કોટડીમાં પૂરતી

વખતે અને કોટડીમાંથી કહાડતી વખતે કેદીઓની ગણતરી કરવામાં આવે છે, તે ગણતરી નિયમસર ને ઝપાટાબંધ થઈ શકે તેવા હેતુથી દરેક કેદીને પોતાની પથારીની પાસે ધ્યાનપૂર્વક ઉભા રહેવાનો હુકમ થાય છે. દરેક કેદીએ પોતાની પથારી સંકેલી, ઠેકાણે મૂકી, મોં ધોઈ છ વાગતાં પહેલાં તૈયાર થઈ રહેવું જોઈએ. અને સાત વાગે કામે ચઢવાનું થાય છે. કામ કરવાનું ઘણી જાતનું હોય છે. પહેલે દહાડે અમને સરીયામ રસ્તા પાસે ખુલી જમીન હતી તે વાવેતર સારું ખોદવા લઈ ગયા હતા. તેથી કામ ન થઈ શકે એવા હોય તેમને ફરજ ન હતી. અમને કાફરાઓની સાથે લઈ ગયા હતા. જમીન ઘણી કઠણ હતી તેથી કામ સખત હતું. તાપ ઘણો પડતો હતો. કામ કરવાની જગ્યા જેલથી લગભગ દોઢ માઇલ છેટી હોવી જોઈએ. બધા હિંદી કામ ઝપાટાબંધ કરવા લાગ્યા. પણ ટેવાએલા થોડા જ હતા, તેથી સહુને થાક ખૂબ લાગ્યો. આમાં બાબુ તાલેવંતસીંગના બાળક રવિકૃષ્ણ પણ હતા. તેને કામ કરતા જોઈ હું બહુ મુંઝાતો હતો. છતાં તેમની મહેનત જોઈ રાજી થતો હતો. જેમ દહાડો વધતો ગયો તેમ કામનો બોજો વધારે વધારે જણાયો. વોર્ડર (દરોગો) બહુ તીખો હતો. ચલાવો ચલાવો એવા પોકાર કરી રહ્યો હતો. તેમ તેમ હિંદી ગભરાતા હતા. કેટલાકને તો મેં રોતા પણ જોયા. એક જણનો પગ સૂઝેલો જોયો. આથી મારું દીલ રડતું હતું, છતાં હું સહુને કહેતો હતો કે દરોગાની દરકાર ન રાખતાં સૌએ સાચા દિલથી કામ કરવું. હું પોતે પણ થાક્યો. હાથમાં ફોલ્લા સખત પડ્યા; તેમાંથી પાણી ચાલ્યાં, વાંકું વળવું એ મુશ્કેલ લાગતું હતું, અને કોદાળીનો ભાર મણ જેટલો લાગતો જણાયો. હું તો ઇશ્વર પાસે માંગ્યા કરતો હતો કે મારી લાજ રાખે, મને અપંગ ન કરે, ને હું કામ બરાબર કરી શકું, એટલું મને જોર આપે. તેની ઉપર આધાર રાખીને કામ કર્યા કરતો. દરોગો મને ધમકાવવા લાગ્યો. થાક લાગવાથી ઠપકો દેતો હતો. મેં તેને કહ્યું લોસવાની જરૂર નથી. મારાથી કાળજાફૂટ થાય તેટલું કામ હું કરીશ. આ વખતે મિ. ઝીણાભાઈ દેસાઈને મેં મૂર્છિત થતા જોયા. મારી જગ્યાએથી તો મારાથી ખસાય નહિ, એટલે હું જરા થોભ્યો. દરોગો ત્યાં ગયો. મેં જોયું કે મારે જવું જ જોઈએ,

તેથી હું દોડ્યો. બીજા પણ બે હિંદી આવ્યા. ઝીણાભાઈને પાણી છાંટ્યું, તેને શુદ્ધિ આવી. દરોગાએ બીજાને કામ ઉપર મોકલી દીધા. મને તેની પાસે બેસવા દીધો. ઝીણાભાઈને માથે ખૂબ ઠંડું પાણી રેડ્યું, પછી કંઈક આરામ થયો. દરોગાને કહ્યું કે તેનાથી ઘેર ચાલીને નહિ જવાય તેથી ગાડી મંગાવી ગાડીમાં તેને લઈ જવાનો મને હુકમ થયો. ઝીણાભાઈને માથે પાણી રેડતાં હું વિચાર કરવા લાગ્યો.

અનુભવ બીજો : ભરેલાં પગલાં વિષે ફરી વિચાર. તે માટે અંતરનો સંતોષ

"મારા શબ્દો પર આધાર રાખી ઘણા હિંદી જલમાં આવે છે. જો હું ખોટી સલાહ આપતો હઉં તો હું કેટલો પાપી બનું? મારે લીધે આટલું દુખ હિંદીને થાય: મેં એમ વિચારી ઉંડો શ્વાસ નાંખ્યો. ઇશ્વરને સાક્ષી જાણી ફરી વિચાર્યું ને હું વિચારમાં ડુબકી મારી પાછો હસી નીકળ્યો. મેં એ સલાહ આપી છે તે બરાબર છે એમ મેં જોયું. દુઃખ ભોગવવામાં જ સુખ છે. તો પછી દુઃખથી કંઈ ખેદ પામવાનું કારણ નથી. આ તો મુર્છા આવી પણ મોત થાય તોપણ મારાથી બીજી સલાહ આપાય તેમ નથી. જન્મ-બંધન કરતાં આમ દુઃખ ભોગવી બેડીમાંથી મુક્ત થવું એજ આપણું કર્તવ્ય છે એમ વિચારી હું બેફીકર થઈ પડ્યો. ને ઝીણાભાઈને હિંમત રાખવાની સલાહ આપતો થઈ ગયો. ગાડી આવી કે તુરત ઝીણાભાઈને તેમાં સુવાડી લઈ ગયા. પણ દરોગા પાસે ફરીયાદ કરી. તેની તપાસ ચાલી ને દરોગાને ઠપકો મળ્યો. ઝીણાભાઈને બપોરને કામે નહિ લઈ ગયા. તેજ પ્રમાણે બીજા ચાર હિંદી અશક્ત જણાયા. બાકીના બધા પાછા કામે ચડ્યા. બપોરના બારથી એક વાગ્યા સુધી ખાવાનો વખત હોય છે. ને એકથી પાંચ વાગ્યા સુધી કામ કરવું પડે છે. બપોરના અમારી દેખરેખ ગોરા દરોગાને બદલે કાફર દરોગાને સોંપી. કાફર દરોગો ગોરા કરતાં ઠીક હતો. તે બહુ ટોકણાં નહોતો કરતો. કોઈ કોઈ વખત બોલતો હતો. બળી બપોરના કાફરોને તથા હિંદીને

તેજ જગ્યામાં પણ જૂદા જૂદા ભાગમાં રાખ્યા. અમને પ્રમણમાં પોચી જમીન ખોદવા અપી. જે માણસે આ કંટ્રાક્ટ લીધો હતો તેની સાથે મારે વાત થયેલી. તેણે કહ્યું કે હિંદી કેદીની મજૂરીથી તેને નુકસાન થવાનો સંભવ છે. હિંદીથી કાફરોની બરોબર એકાએક શરીરબળ ચલાવાય એમ નથી, એ વાત એણે મંજૂર રાખી. વળી મેં તેને કહ્યું કે હિંદી કોઈ દરોગાની બીકથી કામ કરવાના નથી. તે તો માત્ર ખુદાનો ડર રાખીને બનશે તેટલું જ કરશે. પણ મારે આ વિચાર પાછળથી સારી પેઠે બદલવો પડ્યો. તે આપણે હવે પછી જોઈએ.

અનુભવ બીજો : બીજો દિવસ

બીજે દહાડે અમને બહાર કહાડ્યા. પણ અમને ગોરા દરોગાની સાથે નહીં મોકલતાં એક કાફર દરોગાની સાથે મોકલ્યા. તે દરોગો પણ ગયા દિવસનો કાફર નહતો. આ કાફર દરોગાને ભલામણ હતી કે અમને બીલકુલ ન ટોકે.

અનુભવ બીજો : સહેલું કામ

અમને ભલામણ હતી કે અમારે બને તેટલું કામ સાચી મહેનતથી કરવું. જે કામ સોંપ્યું હતું તે પણ હળવું હતું. મ્યુનિસિપાલીટીની જમીનમાં પણ સરીયામ રસ્તા પાસે ખાડા ખોદવાના તથા પુરવાના હતા. આમાં થાક મળી શકતો હતો. અને અનુભવ થયો કે જો માત્ર ખુદાજ સાક્ષી રહે તો આપણે કામની ચોરી કરનારા છીએ. કેમકે માણસોનાં કામમાં ઢીલ જોવામાં આવતી હતી.

અનુભવ બીજો : દાનત ખરી હોવી જોઈએ

મારો ખાસ મત એ છે કે આવી કામની ચોરીએ આપણને એબ લગાડનારી વાત છે; અને આપણી લડતમાં જે ઢીલ થઈ છે તેનું પણ આ કારણ છે. સત્યાગ્રહનો રસ્તો સહેલો છે તેમ અધરો પણ છે. આપણી દાનત ખરી હોવી જોઈએ. આપણને સરકાર જોડે વેર નથી. તેને આપણે વેરી સમજતા નથી. સરકારની સામે લડીએ છીએ તે તેની ભૂલ સુધારવા ને ખોડ ભૂલાવવા. આપણે તેના બુરામાં રાજી નથી. તેના સામે થવામાં આપણું ભલું માનીએ છીએ. આ વિચાર પ્રમાણે આપણે તો જેલમાં તાકાત મુજબ કામ કરવું જોઈએ. કદાચ આપણે નીતિને રસ્તે કામ કરવાની જરૂર નથી, તો આપણે દરોગો હોય ત્યારે પુરું કામ કરીએ છીએ તેમ નહિ થવું જોઈએ. કામ કરવું એ વાજબી ન હોય તો આપણે દરોગાની પરવા નહિ કરતાં સામે થવું જોઈએ, અને તેને પરિણામે વધારે જેલ મળે તો ભોગવવી જોઈએ. પણ આવું કોઈ હિંદી માનતો નથી, જે કામ નથી કરતા તે માત્ર આળસથી અને કામ કરવાની ચોરીને લીધે. આવું આળસ તથા આવી ચોરી આપણને ન શોભે. સત્યાગ્રહી તરીકે આપણે જે કામ આવડે તે કરવું જોઈએ; અને દરોગાની બીક રાખ્યા વિના કામ કરીએ તો આપણને તકલીફ પડેજ નહિ. ગજા ઉપરાંત તો કામ કરવાનું સહેજ નહિ. કામ કરવાની ચોરીને લીધે જેલમાં લોકોને કેટલુંક દુઃખ ભોગવું પડ્યું હતું.

આટલી વાત કર્યા પછી પાછા આપણે કામની વાત ઉપર આવીએ. દિવસે દિવસે અમારું કામ હળવું થવા લાગ્યું.

અનુભવ બીજો : વાવેતરનું કામ

જે ટોળીમાં હું ગયો હતો તે ટોળીને ત્યારબાદ જલનો બગીચો સાફ રાખવાનું, તેમાં વાવેતર કરવાનું વિગેરે કામ મળ્યું. મુખ્ય ભાગે મકાઈ વાવવાનું અને પટેટાના ક્યારા સાફ કરવાનું તથા પટેટાના છોડ ઉપર ધુળ ચઢાવવાનું હતું.

અનુભવ બીજો: ખોદવાનું કામ.

બે દહાડા વળી મ્યુનિસિપાલિટિનું તળાવ ખોદવા લઈ ગયા હતા. તેમાં ખોદવાનું, ધુળની ઢગલી કરવાનું તથા બેરોમાં લઈ જવાનું કામ હતું. આ કામ વળી કઠણ આવ્યું. તેનો અનુભવ માત્ર બે દિવસ મળ્યો. મને હાથના કાંડા ઉપર સોજો ચઢ્યો હતો, તે માટીના ઉપચારથી નાબુદ થયો.

આ જગ્યા ચાર પાંચ માઈલ છેટે હોવાથી અમને ટ્રોલીમાં લઈ જતા. ખાવાનું તળાવે પકવવું પડતું, તેથી સીધું બળતણ પણ સાથે લઈ જતા. આમાં પણ કંટ્રાક્ટરને સંતોષ ન મળ્યો. અમે કાફરોની બરાબરી ન કરી શક્યા. બે દહાડા તળાવ ઉપર કામ કરાવીને અમને બીજું કામ સોંપ્યું. આજ લગી ઘણે ભાગે કામ કરી શકે તેવા હિંદીને સાથે લઈ જતા. હવે તેમ કરવા બદલે ભાગ પડ્યા. કેટલાકને સોલજરોની કબર આસપાસ ઘાસ ઉગી ગયું હતું, તે ખોદી કહાડવા મોકલ્યા. આ પ્રમાણે કેટલોક વખત ચાલ્યું. દરમ્યાન બાર બર્ટનના કેસ પછી લગભગ પચાસ હિંદી છૂટ્યા.

અનુભવ બીજો : વાડીનું કામ

ત્યારબાદ હંમેશાં વાડીનું કામ મળતું. તેમાં ખોદવાનું, લણવાનું, કચરો કઠાડવાનું વિગેરે હતું. આ કામ ભારે ન ગણાય. અને બહુ તન્દુરસ્તી આપનારું કહી શકાય. જાથુ નવ કલાક સુધી એવું કામ કરતાં પ્રથમ કંટાળો આવે. પણ ટેવ પડ્યા પછી તેવું નહિ થાય.

અનુભવ બીજો : પાથખાના સાફ કરવાનું કામ

આવા કામ ઉપરાંત દરેક કોટડીમાં પેસાબ વિગેરેની બકેટ હોય છે, તે કોટડીના માણસોને ઉપાડી જવાની ફરજ છે. મેં જોયું કે આવું કામ કરતાં આપણા માણસો અચકાય છે. ખરું જોતાં આમાં અચકાવાનું કાંઈ કારણ નથી. કામ કરવામાં નામોશી કે એબ માનવી એ ભૂલ ગણાય. વળી જેલમાં જનારને એવી ઇબારત પોસાય નહિ. હું જોતો કે કોટડીમાંથી પેસાબની બકેટ કોણ લઈ જશે એવો સવાલ કેટલીક વખતે ઉઠતો. આમ સવાલ ઉઠવાને બદલે જો આપણે સત્યાગ્રહની લડત પૂરી સમજતા હોઈએ તો તેવું કામ કરવામાં હરિફાઈ થવી જોઈએ. ને જેને ભાગે તે કામ કરવાનું આવે તેને માન સમજવું જોઈએ. એટલે કે સરકાર એવું કામ સોંપે તેમાં માન નહિ, પણ આપણે તે કામ કરવાનુંજ છે, તો પછી જે પહેલો તૈયાર થાય તે બેશક માનને લાયક છે. આપણે દુઃખ ઉઠાવવા તૈયાર થવું; ને જેના ઉપર વધારે પડે તેને માન માનવું જોઈએ. આવો દાખલો મિ. હસન મિરઝાએ બેસાડ્યો હતો. મિ. હસન મિરઝાને ફેફસાંનું ઘણું ખરાબ દરદ છે. પોતે નાજુક તબિયતના છે, છતાં તેણે હંમેશાં જે કામ તેને ભાગે આવ્યું, તે ખુશી થઈને ઉપાડ્યું. એટલું જ નહિ પણ પોતાની તબિયતની દરકાર ન કરી. એક વખત એક કાફર દરોગાએ તેમને વડા દરોગાનું પાથખાનું સાફ

કરવાનું સોંપ્યું, તે કામ તેણે તરત ઉપાડી લીધું. કોઈ દિવસ નહિ કરેલું, તેથી તેને ઉલટી થઈ, પણ તેની તેણે દરકાર નહિ કરી. બીજું પાચખાનું સાફ કરતા હતા, તેવામાં હું જઈ ચઢ્યો ને મેં અચંબા સાથે તેમને કામ કરતા જોયા. મને તો તેમના તરફ અત્યંત વહાલ આવ્યું. પુછપરછ કરી એટલે પહેલા પાચખાનાની ખબર પડી. એક વખત તેક કાફર દરોગાને વડાએ હુકમ કર્યો હશે કે હિંદીને હિંદી પાચખાના ખસુસ રાખ્યાં હતાં તે સાફ કરવા બોલાવવા. આને સારૂ દરોગાએ મારી પાસે આવીને બે માણસ માગ્યા. મને લાગ્યું કે હું પોતેજ તે કામને સારૂ સરસ ગણાઉં તેથી હુંજ ગયો.

અનુભવ બીજો : તે માટે હિંદુઓને અણગમો

મને તો એવા કામમાં ઇબ્બારત છે જ નહિ. હું માનું છું કે એવું કામ કરવાની આપણે ટેવ પાડવી ઘટે છે. એવા કામની સામે આપણે ચીઠ રાખીએ છીએ તેને પરિણામે ઘણે ભાગે આપણા આંગણા તથા જાજરૂ વિગેરે આપણે ખરાબ સ્થિતિમાં જોઈએ છીએ. એટલુંજ નહિ પણ તેને લીધે મરકી વિગેરે રોગો આપણે પેદા કરીએ છીએ. જાજરૂ તો હંમેશાં ખરાબ જ હોય એમ આપણે માની બેઠા છીએ, અને ઘણી વેળા આપણે ગંદાઈનું તહેમત ભોગવીએ છીએ. એવી જાતનું કામ ન કરવાને માટે એક હિંદીને સોલીટરી સેલની એટલે કે ભોંયરામાં પૂરી રાખવાની સજા ભોગવવી પડી હતી. સજા ભોગવી તેની હરકત નથી ગણતો, પણ તે સજા ભોગવવાની જરૂર નહોતી, અને તેવા કામની આનકાની કરવામાં આપણે પાછા પડીએ એ ઠીક ન ગણાય. હવે જ્યારે હું તે કામ કરવાને સારૂ જવા લાગ્યો ત્યારે દરોગો બીજાઓને ટોકવા લાગ્યો, કે તેઓએ નીકળવું જોઈએ. આથી હુકમની વાત ફેલાઈ અને તરત મિ. ઉમર ઓસમાન તથા મિ. રૂસ્તમજી મદદે દોડ્યા, જો કે કામ બહુ ઓછું હતું. આ વાત લખવાનો હેતુ એ છે કે તેઓએ તેવું કામ સરકાર કરાવે તો કરવામાં માન

માન્યું. જો આપણને મળતાં કામથી આપણે નારાજ રહીએ તો આપણાથી ખરી લડાઈમાં ભાગ ન લઈ શકાય.

અનુભવ બીજો : જોહાન્સબર્ગમાં બદલી

ઉપર પ્રમાણે વોક્સસ્ટની જેલમાં કામનો હેવાલ હું આપી ગયો છું. પણ મારા બે મહિના પૂરા કંઈ તે જેલમાં નહિ ગયેલા, અને કટલાક દિવસને સારૂ અચાનક જોહાન્સબર્ગ મોકલી દેવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં જે બન્યું તે જાણવા જેવું છે. ૨૫મી અક્ટોબરે મને ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યો. તેનું કારણ મારે દરજી ડાહ્યાના કેસમાં જુબાની આપવાનું હતું. તે સિવાય બીજાં કારણો હશે એમ બહુ તર્કવિતર્ક થતા હતા. આશાએ ભર્યાં બધા એમ પણ માનતા હતા કે કદાચ મિ. સ્મિટ્સની મુલાકાતની પણ વાત હોય. પાછળથી જોવામાં આવ્યું કે એવું કંઈજ ન હતું. મને લઈ જવાને જોહાન્સબર્ગથી એક ખાસ દરોગાને મોકલવામાં આવ્યો હતો. એ દરોગાને તથા મને રેલવેનો એક ડબ્બો મળ્યો હતો. ટીકીટ બીજા વર્ગની હતી, તેનું કારણ એજ હતું કે ત્રીજા વર્ગના ડબ્બા ન હતા. કેદીઓને ત્રીજા વર્ગમાંજ લઈ જવાતા હોય એમ જણાય છે. રસ્તામાં પણ પોશાક કેદીનોજ હતો. મારો સામાન હતો તે મારી પાસેજ ઉપાડવામાં આવ્યો હતો. જેલથી સ્ટેશન સુધી ચાલતા જવાનું હતું. જોહાન્સબર્ગ પહોંચ્યા પછી ત્યાંથી જેલ સુધી સામાન ઉંચકીને ચાલતા જવું પડ્યું. આ વાત ઉપરથી છાપાંઓમાં બહુ ટીકા થયેલી. વિલાયતની પાર્લામેંટમાં સવાલ પૂછાયેલા. ઘણા લોકોના મન દુઃખાયાં. સહુને એમ લાગી આવ્યું કે મારા જેવા રાજપ્રકરણી કેદીને જેલીના પોશાકમાં ચાલતો ને બોજો ઉંચકાવીને લઈ જવો નહોતો જોઈતો.

અનુભવ બીજો : મિત્રોને લાગણી

લોકોનાં મન દુઃખાય એ સમજાય એવું છે. જ્યારે આમ જવાનું છે એમ મિ. આંગલીઆએ સાંભળ્યું ત્યારે તેમની આંખોમાં પાણી આવ્યાં. મિ. નાયડુ તથા મિ.પોલાક ને ખબર પડી ગયેલી તેથી તે મને સ્ટેશન પર મળેલાં તેઓ પણ મારી સ્થિતિ જોતાં રોવા જેવા થઈ ગયા. આમ થવાનું કારણ કંઈ નથી. આ દેશમાં રાજ્યપ્રકરણી અને બીજા જેલી વચ્ચે સરકાર તફાવત રાખે એવો સંભવ નથી. આપણને જેમ વધારે દુઃખ આપે અને આપણે તે ઉઠાવીએ તેમ વહેલો છૂટકારો થાય. વળી જેલીનો પોશાક પહેરવો, ચાલતા જવું ને સામાનનો ભાર ઉંચકવો એ વિચાર કરતાં કંઈ દુઃખરૂપ નથી, પણ દુનિયાને તો આવી વસ્તુને એમ માન્યાજ કરશે તેથી વિલાયતમાં શોરબકોર થયો.

અનુભવ બીજો : દારોગાનું વર્તન

રસ્તામાં દરોગા તરફથી ઇજા જરાએ ન હતી. દરોગો પોતે જાહેર પરવાનગી ન આપે તો જેલ સિવાયનો બીજો ખોરાક ન ખાવો તે મારો નિશ્ચય હતો. તેથી આજ લગી હું જેલના ખોરાક પરજ નભ્યો હતો. રેલમાં તો મને ખાવાનું બંધાવ્યું નહતું. દરોગાએ મને જે ખોરાક લેવો હોય તે લેવાની છૂટ આપી. સ્ટેશન માસ્તરે મને પૈસા આપવાનું કહ્યું. મેં તેનો ઉપકાર માન્યો. પૈસા લેવાની ના પાડી. મિ.કાજી જે સ્ટેશને હાજર હતા તેમની પાસેથી શિલિંગ દશ લીધી. તેમથી દરોગાને સાડૂ તથા મારે સાડૂ રેલમાંથી ખાવાનું લીધું.

અનુભવ બીજો : જોહાન્સબર્ગમાંની જેલમાં પહેલી રાત્રિ

જોહાન્સબર્ગ પહોંચ્યા તે વખતે સાંજ પડી હતી, તેથી મને બીજા હિંદીની પાસે નહોતા લઇ ગયા. મુખ્યત્વે કેદખાનામાં જ્યાં કાફરો કેદીઓ દરદી હતા તેઓની કોટડીમાં મને બીઠાનું આપ્યું. કોટડીમાં મારી રાત ઘણા દુઃખમાં તથા ભયમાં ગઇ. મને બીજેજ દહાડે આપણા લોકો પાસે લઇ જશે એમ ખબર નહોતી અને આવીજ જગ્યાએ રાખશે એમ માની હું ભય પામ્યો. ને બહુ અકળાયો છતાં મન સાથે નિશ્ચય કર્યો કે મારું કર્તવ્ય તો એ જ હતું કે મારે જે દુઃખ હોય તે સહન કરવું. ભગવદ્ગીતાજી પુસ્તક મારી સાથે હતું તે મેં વાંચ્યું. વખતને અનુકૂળ પડતા શ્લોકો વાંચી તેનું મનન કરી ધીરજ રાખી.

અનુભવ બીજો : કાફરો સાથે

અકળાવાનો સબબ એ હતો કે કાફરા તથા ચીના કેદી જંગલી ખુની તથા અનીતિવાળા લાગ્યા. તેઓની ભાષા હું જાણતો નહોતો. કાફરોએ મને સવાલો પૂછવા શરૂ કર્યા તેમાં પણ મેં મશ્કરી જેવું જોયું. હું તો સમજી શક્યો નહિં. મેં કંઈ જવાબ ન વાળ્યો. તેણે મને ભાંગેલા અંગ્રેજીમામ પૂછ્યું "આમ મને શા સારૂ લાવ્યા છે?" મેં થોડો ઉત્તર દીધો ને મુંગો રહ્યો. પછી ચીનાએ શરૂ કર્યું. તે વધારે ખરાબ જણાયો. મારી પથારી આગળ આવી તે મને જોવા લાગ્યો. હું ચૂપ રહ્યો. પછી તે કાફરની પથારી આગળ ગયો. ત્યામ બંને જણ એજ બીજાની ભૂંડી મશ્કરી કરવા લાગ્યા અને એબ ઉઘાડવા લાગ્યા. આ બંને કેદીઓ ખૂનના કે મહાયોરીના આરોપવાળા હતા.

આવું જોઈ મને ઉંઘ તો શાની જ આવે? બીજે દહાડે ગવર્નરને આ બધું સંભળાવીશ એમ વિચારી મોડી રાત્રે હું થોડું ઉંઘ્યો.

મારું દુઃખ તો આ કહેવાય. સામાન ઉંચકવા વિગેરેનું તો કંઈજ નથી. જે અનુભવ મને થયો તેવો બીજા હિંદીઓને થતો હશે. બીજા પણ ડરતા હશે એમ યાદ કરી વળી હું ખુશી થયો કે આવું દુઃખ હું પણ અનુભવું છું. તે અનુભવથી હવે હું સરકાર સાથે લડત વધારે લડીશ ને જેલમાં આવી બાબતમાં સુધારા કરવાનું બનશે એમ મેં ધાર્યું. આ બધો સત્યાગ્રહની લડતનો આડકતરો લાભ છે.

અનુભવ બીજો : બીજો દિવસ-૨

બીજે દહાડે ઉઠતાંજ મને જ્યાં બીજા હિંદી કેદી હતા ત્યાં લઈ ગયા. એટલે મને ઉપરની બાબત ગવર્નરને કહેવાનો પ્રસંગ ન આવ્યો. જો કે તેવી રીતે હિંદી કેદીઓને કાફરાઓની કે બીજાની સાથે નહિ રખાય તેમ કરાવવાની લડત લેવાનું મનમાં રાખેલું છે. હું ગયો ત્યારે હિંદી કેદીઓ લગભગ પંદરેક હતા. તેમાં ત્રણ સિવાય બીજા સત્યાગ્રહી હતા. ત્રણ જણ બીજા ગુન્હાવાળા હતા. આ કેદીઓને કાફરોની સાથે રાખવામાં આવતા હતા. હું ગયો ત્યારે વડા દરોગાએ હુકમ કર્યો કે અમને બધાને નોખી કોટાડી મળે. મેં દિલગીરીની સાથે જોયું કે કટલાક હિંદીઓ કાફરાઓની સાથે સુવામાં રાજી રહે છે. તે એવાં કારણથી કે ત્યાં ચોરીથી તમાકુ વિગેરે મળી શકે છે. આ આપણને શરમ ઉપજાવનારું છે. આપણને કાફરા કે કોઈની તિરસ્કાર ન હોય. પણ તેઓની વચ્ચે તથા આપણી વચ્ચે સાધારણ વ્યવહારમાં એકતા નથી એ ન ભૂલાય તેવું છે. વળી જે તેઓની સાથે સુવા માગે છે તે જૂદાજ હેતુથી. એટલે જો આપણે ચઢવાના હોઈએ તો આવો ભાવ આપણા મનમાંથી નીકળવાની જરૂર છે.

અનુભવ બીજો : જલમાં એક દુઃખદ અનુભવ

જોહાન્સબર્ગની જલમાં બીજો પણ એક દુઃખદ અનુભવ થયેલો. ત્યાં બે વિભાગ જૂદી જાતના છે. એક વિભાગમાં કાફરી તથા હિંદી મજૂરીવાળા કેદી રહે છે. બીજા વિભાગમાં સાક્ષી કેદીઓને પૂરેલા હોય છે, ને તેમાં દિવાની જલ ભોગવનારા હોય છે. તેમાં સખત મજૂરીવાળા કેદીને જવાનો હક નથી હોતો. અમારું સુવાનું બીજા વિભાગમાં હતું. પણ બીજા વિભાગનું જાજરૂ વિગેરે અમે હકથી વાપરી ન શકીએ. પહેલા વિભાગમાં એટલા બધા કેદી હોય છે કે તેમ જાજરૂની મહા પંચાત પડે છે. કેટલાક હિંદીને આ બહુ દુઃખરૂપ વાત થઈ પડે છે. તેમાંનો હું એક હતો. મને દરોગાએ કહ્યું હતું કે બીજા વિભાગના જાજરૂમાં જવામાં હરકત નથી. તેથી હું તેમાં ગયેલો. આ જાજરૂમાં ભીડ તો હોય છે. વળી જાજરૂ ખુલ્લું હોય છે. તેને દરવાજા નથી હોતા. હું જેવો બેઠો કે તેવોજ એક જબરો મજબુત વિકાળ કાફરો આવ્યો. તેણે મને ઉઠી જવા કહ્યું. ને ગાળો દેવા લાગ્યો. મેં કહ્યું હું હમણાંજ ઉઠું છું. તેટલામાં તો મને બાથ બીડીને ઉંચક્યો ને બહાર ફેંક્યો. સારે નસીબે મેં બારસાખ પકડી લીધી એટલે હું ન પડ્યો. આમાં કંઈ હુ ગભરાયો નહોતો. હસીને હું તો ચાલતો થયો; પણ એક બે હિંદી કેદી જેણે આ બનાવ જોયો તેઓ રડી પડ્યા. જલમાં તેઓથી મદદ થાય નહિ, એટલે નિરૂપાય જાણીને તેઓને ખેદ થયો. આવી જાતનાં દુઃખ બીજા હિંદીઓને પણ ભોગવવા પડ્યા છે એમ મેં પાછળથી સાંભળ્યું. મેં ગવર્નરને વાત કરીને જણાવ્યું કે કાફરા કેદીઓની સાથે હિંદી કેદીઓને મુદ્દલ ન રાખવા જોઈએ. ગવર્નરે તરત હુકમ કર્યો કે મોટી જલમાંથી જાજરૂઓ હિંદી કેદીને સારૂ કાઢી આપે; અને બીજે દિવસથી જાજરૂની તકલીફ મટી. હું પોતે ચાર દિવસ સુધી જાજરૂના ખુલાસા વિના રહેલો તેથી તબીયતને પણ જફા પહોંચી હતી.

અનુભવ બીજો : કોર્ટમાં

જોહાન્સબર્ગમાં રહ્યો તે દરમ્યાન મારે કોર્ટમાં ત્રણ ચાર વખત જવું પડ્યું હતું. ત્યાં મિ. પોલાકને તથા મારા દિકરાને મળવાની રજા મળી હતી, બીજા પણ કોઈ વેળા મળી જતા. કોર્ટમાં મને ઘરનો ખોરાક મંગાવવાની પણ છુટ મળેલી, તેથી રોટી પનીર વિગેરે વસ્તુ મારે સારૂ મિ. કેલનબેક લાવતા હતા.

અનુભવ બીજો : બીજા સત્યાગ્રહીઓ

હું આ જલમાં હતો તે દરમ્યાન સત્યાગ્રહી કેદી બહુ વધી ગયા હતા. એક વખત પચાસ ઉપરાંત થઈ ગયા હતા. ઘણાને એક પથરા ઉપર બેશી નાની હથોડી વતી ઝીણી કાંકરી ભાંગવાનું કામ સોંપતા હતા. દશેક જણ ફાટેલાં લુગડાં સીવવા વિગેરે કામમાં રોકાતા. મને સંચામાં ટોપી સીવવાનું કામ સોંપવામાં આવેલું. સંચાનું કામ પહેલું અહિંજ હું શિખ્યો. આ કામ મુશ્કેલ નહતું. તેથી શીખતાં કંઈ વખત ન થયો.

અનુભવ બીજો : કાંકરી ફોડવા જવા માટેની માગણીનો અસ્વીકાર

હિંદીનો મુખ્ય ભાગ કાંકરી ફોડવા ઉપર હતો. તેથી મેં પણ તે કામની માંગણી કરી. પણ દરોગાએ કહ્યું કે વડા દરોગાનો તેને હુકમ હતો કે મને બહાર નહિ કાઢવો. તેથી તેણે મને કાંકરી ફોડવાની રજા નહિ આપી. એક દિવસે એમ બન્યું કે મારી પાસ સંચાનું કે બીજું સીવવાનું કામ નહતું. તેથી મેં પુસ્તકો વાંચવાનું શરૂ કર્યું. હિસાબ

એવો છે કે દરેક કેદીએ કંઈને કંઈ જેલનું કામ કરવું જોઈએ. તેથી દરોગાએ મને બોલાવીને પૂછ્યું "આજ તમે માંદા છો?"

મેં જવાબ આપ્યો " નાજી. "

સ. - ત્યારે તમે કેમ કંઈ કામ કરતા નથી ?

જ. - મારી પાસે કામ હતું તે પૂરૂ થયું છે. હું કામનો ઢોંગ કરવા ઇચ્છતો નથી. કામ મને આપો તો હું તે કરવા રાજી છું. નહિ તો નવરો બેઠો વાંચુ તેમાં શી હરકત છે ?

સ. - એ તો ખરું પણ જ્યારે વડો દરોગો કે ગવર્નર આવે ત્યારે તમે સ્ટોરમાં રહો તો સાડું.

જ. - હું એમ કરવા રાજી નથી. હું ગવર્નરને પણ કહેવાનો છું કે સ્ટોરમાં પૂરતું કામ નથી તેથી મને કાંકરી ફોડવા મોકલે.

સ. - ત્યારે બહુ સાડું. મારાથી તો રજા વિના તમને કાંકરી ફોડવા ન મોકલાય.

આ બનાવ બન્યા પછી થોડી વારે ગવર્નર આવ્યા. મેં તેની પાસે બધી હકીકત જાહેર કરી, તેણે કાંકરી ફોડવા જવાની પરવાનગી ન આપી પણ જણાવ્યું; કે તમારે તેમ કરવાની જરૂર નથી, કેમકે તમને બીજે દિવસે પાછા વોકસસર્સ્ટ મોકલવાના છે.

અનુભવ બીજો : વોકસર્સ્ટની જેલ

વોકસર્સ્ટની જેલ નાની હોવાથી કેટલીક છૂટ જે ત્યાં ભોગવાય છે તે જોહાન્સબર્ગની મોટી જેલમાં ન ભોગવાય. જેમકે વોકસર્સ્ટની જેલમાં મિ. દાઉદ મહમદને માથે બાંધવા સાડૂ સાલ અને ઇજાર (તો બીજાને પણ) પહેરવા આપતા હતા. મિ. રૂસ્તમજી, મિ. સોરાબજી તા મિ. સાપુરજીને તેમની પોતાની ટોપી પહેરવા આપતા હતા. આ પ્રમાણે જોહાન્સબર્ગની જેલમાં બનવું મુશ્કેલ. તેમજ જોહાન્સબર્ગની જેલમાં કેદીઓ પહેલાં દાખલ થાય તેને ડાક્ટર તપાસે છે. આ તપાસનો હેતુ એ હોય છે કે

કેદીઓને કંઈ ચેપી રોગ હોય તો તેની દવા કરવી, ને તેને બીજા કેદીથી નોખા પાડવા. આવા કારણથી કેદીઓને બરાબર તપાસે છે. કેટલાક કેદીને ચાંદી વિગેરેનો રોગ હોય છે, તેથી બધાના ગુહ્ય અવયવો તપાસવામાં આવે છે. આથી કેદીઓને તદન નાગા તપાસે છે. કાફરાઓને તો લગભગ પંદર મિનિટ સુધી નાગા ઉભા રાખે છે જેથી ડાક્ટરનો વખત બચે. હિંદી કેદીને ડાક્ટર આવે ત્યારે જ ઇજાર કઢાવે છે. બાકીને કપડા અગાઉથી ઉતરાવે છે. ઇજાર ઉતારવા સામે લગભગ બધા હિંદી હોય છે, છતાં ઘણા તો લડતને ખાતર આનાકાની કરતા નથી, પણ મનમાં કચવાય છે. આ બાબતની મેં ડાક્ટરને વાત કરી. તેણે કેટલાક હિંદી કેદીને ખાસ સ્ટોરમાં તપાસ્યા પણ હંમેશાં તે પ્રમાણે કરવાની તેણે ના પાડી. આ બાબત એસોસીએશને લખાણ કર્યું છે, અને તકરાર હજી ચાલે છે. તે બાબત તકરાર ઉઠાવવી એ વ્યાજબી છે. એ ઘણો જૂનો રિવાજ છે તે એકાએક બદલાવાનો નથી. છતાં તે વિષે વિચાર કરવા જેવું છે.

અનુભવ બીજો : તે ઉપર વિચાર

મરદોમાંજ અવયવો સંતાડવાની જરૂર નથી. વળી બીજો માણસ આપણા ખાનગી અવયવો તાકીને જોશે એમ માનવાનું કારણ નથી. ખોટી શરમ રાખવાને આપણે કારણ નથી. આપણે પોતે નિર્દોષ મનના હોઈએ તો કુદરતે આપેલી વસ્તુ ખાસ છૂપાવવાની જરૂર શી ? હું જાણું છું કે આ વિચારો હિંદી માત્રને વિચિત્ર લાગે તેવા છે, છતાં મને લાગે છે તે બાબત ઉંડા ઉતરીને ખરું શું છે તે જોવા જેવું છે. એવી જાતની હરકતો લાવવાથી આપણને અંતે લડતમાં નુકશાની થાય છે. અગાઉ હિંદી કેદીને ડાક્ટર બિલકુલ ન તપાસતો, પણ એક વખત બે ત્રણ હિંદીને સવાલ પૂછ્યા. તેના જવાબમાં તેઓએ કહ્યું કે તેને કંઈ રોગ ન હતો. ડાક્ટરને વહેમ ગયો તે

ઉપરથી તેણે ઉપર પ્રમાણે જવાબ મળવા છતાં પણ કેદીને તપાસ્યા ને તેઓ જૂઠા નીકળ્યા, ત્યારથી ડાક્ટરે હિંદી કેદીને પણ બરાબર તપાસવાનો ઠરાવ કર્યો.

એટલે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જ્યારે આપણને કંઈ અડચણ આવી પડે છે ત્યારે તેનું કારણ ઘણે ભાગે આપણે પોતે હોઈએ છીએ.

અનુભવ બીજો : વોકસર્સ્ટમાં પાછા

ઉપર કહી ગયો તે પ્રમાણે મને ચોથી નવેંબરે વોકસર્સ્ટ પાછો લઈ ગયા. તે વેળા પણ મારી સાથે એક દરોગો હતો. પોશાક કેદીનો હતો પણ આ વેળા મને ચલાવ્યો નહીં. ગાડીમાં સ્ટેશને લઈ ગયા પણ બીજા વર્ગને બદલે ટીકીટ ત્રીજા વર્ગની હતી. મને રસ્તાને સારૂ અર્ધો રોટલો અને બુલીબીક આપ્યા. બુલીબીક લેવાની મેં ના પાડી. તે છોડી દીધું. રસ્તામાં બીજો ખોરાક લેવાની દરોગાએ પરવાનગી આપી. સ્ટેશન ઉપર જ્યારે ગયો ત્યારે કેટલાક હિંદી દરજી હતા. તેઓએ મને જોયો. વાત તો થાય નહિ. મારો પોશાક વિગેરે જોઈ તેમાનાં કોઈએ રોઈ દીધું. મને પોશાક વિગેરેથી કંઈ નહોતું લાગતું, એટલું કહેવાનો પણ અખત્યાર નહતો તેથી હું એ બધું જોઈ રહ્યો. અમને બેને એક અલગ ડબ્બો આપ્યો હતો તેની પાસેના ડબ્બામાં એક દરજી ઉતારૂ હતો તેણે પોતાના ખાવાનામાંથી મને થોડું આપ્યું. હેડલબર્ગ ઉપર મિ. સોમાભાઈ પટેલ મળ્યા. તેમણે સ્ટેશન ઉપરથી કંઈ ખાવાનું લઈને આપ્યું. જે બાઈની પાસેથી તેણે લીધું, તેણે પ્રથમ તો પોતાની લાગણી આપણી લડતમાં બતાવવાના ઇરાદાથી કંઈજ લેવાની ના પાડી. જ્યારે મિ. સોમાભાઈએ બહુજ આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેણે નામની છ પેની લીધી. વળી મિ. સોમાભાઈએ સ્ટાંડર્ટન તાર કર્યો હતો. તેથી ત્યાં પણ કેટલાક હિંદી સ્ટેશન ઉપર આવ્યા હતા અને ખાવાનું લાવેલા. એટલે રસ્તામાં દરોગાએ તથા મેં પુષ્કળ ખાધું.

વોકસર્સ્ટ પહોંચતાં સ્ટેશન ઉપર મિ. નગદી તથા મિ. કાજી મળ્યા. તે બંને સાથે થોડે રસ્તે ચાલેલા. છેટે રહીને ચાલવાની તેમને રજા આપી હતી. સ્ટેશનથી મારો સામાન ઉપાડીને મારે વળી ચાલવું પડ્યું હતું. આ બાબતની ચર્ચા પણ છાપામાં પુષ્કળ થયેલી.

વોક્સર્સ્ટમાં હું પાછો પહોંચ્યો તેથી સહુ હિંદી ખુશી થયા. મને મિ. દાઉદ મહમદવાળી કોટડીમાં તે રાતે પૂરેલો એટલે મોડી રાત સુધી અમે એક બીજાના અનુભવની વાતો કરી.

અનુભવ બીજો : કેદખાનું કે છાવણી

હું જ્યારે વોક્સર્સ્ટ પાછો ગયો ત્યારે હિંદી કેદીનો દેખાવ ફરી ગયો હતો. લગભગ 30 ને બદલે ૭૫ કેદી થઈ પડ્યા હતા. તેટલાનો સમાસ થાય તેવો માર્ગ આ જેલમાં નહોતો. તેથી આઠેક તંબુ ગોઠવ્યા હતા. રસોઈને સારૂ ખાસ ચૂલો પ્રિટોરિઆથી આવ્યો હતો. કેદીઓ ઘણી વેળા જેલની પાસે નદી વહે છે, તેમાં નહાવા જઈ શકતા. આ દેખાવ કેદીના કરતા લડવૈયાના જેવો લાગતો હતો. એ કેદખાનું ન હતું પણ સત્યાગ્રહીની છાવણી હતી. પછી દરોગા દુઃખ આપે કે સુખ તેની શી દરકાર ? હકીકતમાં તો ઘણા દારોગા એકંદર ઠીક હતા. દરેક દારોગાના મિ. દાઉદ મહમદે નામ પાડ્યા હતાં. એકનું નામ 'ઉકલી' પાડ્યું હતું. બીજાનું નામ 'મકુટો' એમ જૂદાં જૂદાં નામ હતાં.

અનુભવ બીજો : મિત્રોની મુલાકાત

વોક્સસ્ટની જલમાં મુલાકાતે ઠીક હિંદી આવતા. મિ. કાજી તો હંમેશાં અધર રહેતા. કેદીઓની બહારની વ્યવસ્થા તે દિલ દઇને કરતા, તથા મળવા આવવાને જેટલી બને તેટલી તક મેળવતા. મિ. પોલાક કામસર લગભગ દર અઠવાડિયે આવતા. નાતાલથી મિ. મહંમદ ઇબ્રાહિમ તથા મિ. ખરસાણી કોર્ગેસના મેનલાઇનના ઉધરાણા બાબત ખાસ આવી ગયેલા. ઇદને દહાડે તો એકસો શેઠીયાઓ મળી ગયા હશે. તે દહાડે તારોના પણ વરસાદ વર્સ્યા હતા.

અનુભવ બીજો : જલ વિશે કેટલીક ફરિયાદ

જલમાં સાધારણ રીતે બહુ ચોખાઇ જાળવવામાં આવે છે. જો તેમ ના થતું હોય તો દરદ ફાટી નીકળતાં વાર ન લાગે. છતાં કેટલીક બાબતમાં ગંદકી પણ રહે છે. ઓઢવાની કામળી એક બીજાની સદાય બદલાય છે. ગમે તેવા મેલા કાફરાઓએ ઓઢેલી હોય તે પછી હિંદીને ભાગ પણ આવે. તેમાં ઘણાવાર લીખો પડેલી હોય છે, તે તેમાંથી બદબો નીકળે છે. કાયદા પ્રમાણે તો દરરોજ તડકો હોય ત્યારે અર્ધો કલાક તેને સુકવવી જોઇએ પણ તેમ ભાગ્યેજ થતું જોવામાં આવ્યું. કામળીની અગવડ ચોખાઇ રાખનાર માણસને જેવી તેવી નથી.

તેજ પ્રમાણે પહેરવાના કપડાનું ઘણી વાર બને છે. જે કપડાં એક કેદીએ પહેર્યા હોય તેજ કપડાં તે કેદી છૂટે ત્યારે (હંમેશાં ધોવામાં નથી આવતાં તેથી) બીજા કેદીને એવી મેલી સ્થિતિમાં પહેરાવે છે. આ ઘણી અકળામણની સ્થિતિ છે.

કેદીને ગીયોગીય પણ બહુ પુરતા હતા. જોહાન્સબર્ગમાં જ્યાં માત્ર ૨૦૦ કેદીની સગવડ હતી ત્યાં લગભગ ૪૦૦ કેદી રાખતા. આથી એક કોટડીમાં કાયદેસર કરતાં બમણા કેદીને ઘણીવાર ભરતા તો તેને કોઈ વખત પૂરતી કામળી પણ નહિ મળે, આ તકલીફ જેવી તેવી ન હતી. પણ કુદરતનો ધારો એવો છે કે માણસ પોતાના દોષ વિના જે સ્થિતિમાં મુકાય તે સ્થિતિની બરદાસ ઝપાટાભેર કરે છે. આવું હિંદી કેદીને પણ બન્યું. ઉપરની ઘણી અડચણોમાં પણ હિંદી ગમતમાં રહેતા. મિ. દાઉદ મહમદ પોતે આખો દહાડો માજેમાં રહેતા એટલું જ નહિ પણ પોતાના હાસ્યવિનોદથી બધાને હસાવ્યા કરતા હતા.

અનુભવ બીજો : હિંદીઓનું અયોગ્ય વલણ

જેલનાં દુઃખની એ વાત જોવામાં આવી કે એક વખત કેટલાક હિંદી બેઠા હતા તેવામાં એક કાફર દરોગો આવ્યો, તેણે થોડું ઘાસ કાપવા જવાને બે હિંદીઓની માંગણી કરી. કોઈ થોડીવાર ન બોલ્યું ત્યારે મિ. ઇમામ અબદુલકાદર કાપવા જવા તૈયાર થયા. તેમ છતાં પણ કોઈ તેની સાથે જવાને ન નીકળ્યા. સમુળગા દરોગાને કહેવા લાગ્યા કે ઇમામને ન લઈ જા. આમ કહેવાથી બેવડી ખરાબી થઈ. એક તો દરેકે ઘાસ કાપવા તૈયાર થવાની જરૂર હતી તે તો રહ્યું, પણ જ્યારે કોમનું નામ રાખવાને ઇમામ સાહેબ તૈયાર થયા ત્યારે તેમનો હોહો ખુલ્લો કર્યો. તે ઘાસ કાપવા તૈયાર થયા પણ બીજા કોઈ ન થયા એમ બતાવી આપણી બેશરમી જાહેર કરી.

અનુભવ બીજો : એક ધર્મ સંકટ

જેલ અર્ધી પૂરી થઈ હતી. તેટલામાં ફીનીક્સથી તાર આવ્યો કે મિસિસ ગાંધીને મરણતોલ માંદગી છે ને મારે ત્યાં પહોંચવું જોઈએ. સહુ આ ખબરથી દિલગીર થયા.

મારી ફરજ શી હતી, તેનો મને સંદેહ ન થયો. જેલરે પૂછ્યું તું દંડ આપી જવા માગે છે કે નહિ? ત્યારે મેં તુરત જવાબ આપ્યો કે મારાથી દંડ આપવાનું બનવા કાળજ નથી. અમારા સંબંધીથી છૂટા પડવું એ પણ અમારી લડતના ભાગ છે. જેલર સાંભળીને હસ્યો ને દિલગીર પણ થયો. આ વિચાર ઉપર વિચારતાં ઘાતકી જણાય એવો છે, છતાં મને તો ખાત્રી છે કે એજ ખરો વિચાર છે. સ્વદેશ પ્રીતિ એ મારા ધર્મનો હું ભાગ સમજું છું. બધો ધર્મ સચવાયો ગણાય નહિ. ધર્મનું પાલન કરવામાં બાયડી છોકરાંઓનો વિયોગ સહન કરવો પડે તે કરીએ, તેઓને ખોઈ બેસીએ તેમાં ઘાતકીપણું નથી એટલું નહિ પણ તેમ કરવું તે આપણી ફરજ છે. આપણે મરણ પર્યંત લડવાનું પણ છે તો પછી બીજો વિચાર થાયજ નહિ. લોર્ડ રોબટર્સે આપણા કામ કરતાં ઉતરતા કામમાં પોતાના એક-જ દીકરાને ખોયો અને લડાઈમાં પોતે હોવાથી છોકરા દફન કરવા સારૂ પણ તેનાથી નહિ અવાયું. આવા દાખલાઓથી દુનિયાનો ઇતિહાસ ભરપૂર છે.

અનુભવ બીજો : કાફરોના ટંટા

જેલમાં કેટલાક કાફર કેદીઓ બહુ મોટા ખુની હોય છે. તેઓની વચ્ચે તકરાર ચાલ્યાજ કરતી જોવામાં આવે છે. તેઓ કોટડીમાં પૂરાયા પછી માંહોમાંહે લડે છે. ને કેટલીક વેળા દરોગાની સામે થાય છે. દરોગાને બે વખત કેદીઓએ માર્યા હતા; આવા કેદીઓની સાથે હિંદી કેદીને પૂરે તેમાં જોખમ એ તો દેખીતું છે. તેવો વખત હિંદીને આવ્યો નથી પણ સરકારી કાયદો જ્યાં સુધી કહે છે કે કાફરાની સાથે હિંદી કેદીને ગણવા ત્યાં સુધી જોખમકારક સ્થિતિ ગણાય.

અનુભવ બીજો : સત્યાગ્રહીઓની તબીયત

જલમાં ખાસ માંદગી તો ઘણા કેદીને ન હતી. મિ. માવજીને વિષે હું કહી ગયો. મિ. રાજુ કરીને તામીલ હતા તેને સખત મરડો થયેલો. તબીયત ઘણી લથડી હતી. તેનું કારણ તેણે એમ બતાવ્યું કે હંમેશાં ત્રીશ પ્યાલા ચાહ પીવાની આદત હતી તે નહિ મળવાથી થયો. તેણે ચાહની માગણી કરી પણ તે તો નજ મળે, પણ તેને દવા મળી ને જલના ડાક્ટરે બે રતલ દુધનો તથા રોટીનો હુકમ કર્યો. તેથી તેની તબીયત સરસ થઈ ગઈ. મિ. રવિકૃષ્ણ તાલેવંતસીંગની તબીયત છેવટ સુધી ખરાબ રહી. મિ. કાજી ને મિ. બાવાઝીર છેવટ સુધી માંદા રહ્યાં. મિ. રતનસી સોઢાને ચાતુર્માસનું વ્રત હોવાથી એકટાણું ખાતા; ખોરાક બરોબર નહિ હોવાથી ભૂખ ખેંચતા છેવટે સોજા થયા. આ સિવાય પરચુરણ માંદગી કેટલાકને હતી. છતાં એકંદરે જોયું કે માંદગીવાળા હિંદી પણ હાર્યા ન હતા. તે દેશને સારૂ આ ખાસ દુઃખ ઉઠાવવા રાજી હતા.

અનુભવ બીજો : જલમાં વર્ણભેદ

એમ જોવામાં આવ્યું કે બહારની ઇજાઓ કરતા અંદરની ઇજાઓ વધારે ભારે પડતી હતી. હિંદુ અને મુસલમાન તથા ઉંચ અને નીચ જાત એવો આભાસ કોઈ કોઈ વેળા જલમાં જોવામાં આવતો હતો.

જલમાં બધા વર્ગના ને બધા વર્ણના હિંદી એકસાથે રહેતા હતા તેમાં જોઈ શકાયું કે આપણે સ્વરાજ્ય ન ચલાવીએ એવું કંઈ નથી, કેમકે છેવટે જે અડચણો આવી તે દૂર થતી હતી.

કેટલાક હિંદુ એમ કહેતા હતા કે અમે મુસલમાનોનું રાંધેલું નહિ ખાઈએ. અમુક માણસના હાથનું રાંધેલું નહિ ખાઈએ. એમ કહેનાર માણસે હિંદુસ્થાનની બહાર પગજ ન મૂકવો જોઈએ. મેં એમ પણ જોયું કે કાફરાઓ કે ગોરાઓ આપણા અનાજને અડકે તેમાં અડચણ નહોતી. એક વખત એવું બન્યું કે પેલો તો ઘેડો છે, તેની પાસે હું નથી સુવાનો, એવો સવાલ નીકળ્યો. આ પણ આપણને શરમાવા જેવું થયું. ઉંડા ઉતરતા એમ માલમ પડ્યું કે આવી અડચણ લેવાનું કારણ તે માણસને પોતાને બાધ હતો એમ નહિ પણ દેશમાં ખબર પડે તો તેના સગાં હરકત કરે. હું તો માનું છું કે આમ નીચ ઉંચના ડોળથી ને પછી નાતના જુલમના ડરથી આપણે સત્યને છોડી અસત્ય આદરી બેઠા છીએ. જો આપણે જાણીએ કે ઘેડાને તિરસ્કાર કરવો એ અઠીક છે, તો પછી નાતથી કે બીજાથી ખોટી રીતે ડરી, ખરું છોડી આપણે સત્યાગ્રહી કેમ કહેવાઈએ ? આ લડતમાં ભાગ લેનારા હિંદી નાતની સામે, કુટુંબની સામે અને જ્યાં અધર્મ જુએ ત્યાં તેની સામે સત્યાગ્રહી થઈ બેસે એમ હું ઇચ્છું છું. તેમ નથી કરતા તેથીજ લડતમાં ઢીલ થાય છે, એવો મારો તો નિશ્ચય છે. આપણે બધા હિંદી છીએ, તો પછી ખોટા ભેદ રાખી વઢી મરીશું ને હક માગશું એ કેમ થશે ? એવી ધાસ્તીથી આપણે જે ખરું છે તે નહિ કરીએ તો પછી આપણી લડતમાં કેમ જીતીશું ? ડરીને અમુક કામ તજવું એ તો કાચરનું કામ ગણાય. અને કાચર હિંદી સરકારની સામે જે મહાયુધ્ધ ચાલી રહ્યું છે તેમાં છેવટ સુધી ઝૂંઝવાના નથી.

અનુભવ બીજો : જેલમાં કોણ જઈ શકે?

ઉપરની હકીકતો ઉપરથી આપણે જોયું કે વ્યસની, નાત જાતના ખોટા ભેદ રાખનાર, તકરારી, હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે તફાવત રાખનાર, ને રોગી, આવા માણસ જેલમાં જઈ, અથવા લાંબી મુદત રહી ન શકે. તેથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે દેશહિતને ખાતર માન સમજી જેલમાં જનારા શરીરમાં મનમાં તથા આત્મામાં તંદુરસ્ત હોવા

જોઈએ. રોગી માણસ છેવટે થાકે. હિન્દુ મુસલમાન, હું ઊંચ, બીજો નીચ એમ જાણનાર, વ્યસનને વશ, ચાહ, બીડી કે બીજી વસ્તુની પાછળ ઘેલો થનાર છેવટ સુધી ન લડે.

અનુભવ બીજો : જેલમાં વાંચન

જો કે દિવસ આખો કામ હોય તો પણ સવાર સાંજ તથા રવિવારે કંઈક વાંચવાનો વખત મળી શકે છે અને જેલમાં બીજી ઉપાધિ ન હોવાથી શાંત મને વાંચી શકાય છે. વખત બહુ ઓછો રહેતો છતાં મહાન રસ્કિનનાં બે પુસ્તકો, મહાન થોરોના નિબંધો, બાઇબલનો કંઈક ભાગ, ગેરીબોલ્ડીનું જીવન (ગુજરાતીમાં) લોર્ડ બેકનના નિબંધ (ગુજરાતીમાં), હિંદુસ્તાનને લગતી બીજી બે ચોપડીઓ એમ વાંચ્યા. રસ્કિન તથા થોરોના લખાણોમાંથી સત્યાગ્રહ શોધી કઢાય છે. ગુજરાતી પુસ્તકો બધાને વાચવા સારૂ મિ. દિવાને મોકલેલા. આ સિવાય ભગવદ્ગીતા લગભગ હંમેશાં વાંચવામાં આવતી. આ વાંચવાનું પરિણામ એ આવ્યું કે સત્યાગ્રહને વિષે મારૂ મન તો વધારે દઢ થયું ને આજે હું કહી શકું છું કે જેલથી જરાયે કંટાળો ઉપજે એવું કંઈજ નથી.

અનુભવ બીજો : જેલ ન જવું કે જવું?

હું જે ઉપર લખી ગયો છું તેમાંથી બે જાતના ખ્યાલ આપણે કરી શકીએ છીએ. એક તો એ કે જેલમાં જઈ બંધન ભોગવવું, જાડો ખરસટ અને ખરાબ પોષાક પહેરવો, જેવું તેવું ખાવું, ભુખે મરવું, દરોગાની પાટુઓ ખાવી, કાફરાઓમાં વસવું, પસંદ પડે કે ન પડે તેવું કામ કરવું, હંમેશા તાબેદારી આપણા ચાકર થવાને લાયક હોય એવા દરોગાની ઉઠાવવી, કોઈ ભાઈબંધ દોસ્તને મળાય નહિ, કોઈને કાગળ ન લખાય, જરૂર-જોઈતી વસ્તુઓ ન મળે, લુંટારા ચોર વિગેરેની સાથે સુવું. આવું દુઃખ કોને સારૂં

ઉઠાવવું ? તેના કરતાં તો મરવું ભલું. દંડ આપી છુટીએ પણ જેલમાં ન જઈએ. જેલ તો કોઈને ન હજો. આમ વિચાર કરી માણસ તદન નબળો બને અને જેલથી ડરે તથા ત્યાં જઈ જે સાડું કરવાનું છે તે કરતાં અટકે.

બીજો ખ્યાલ એમ થાય કે જેલમાં હું દેશહિતને ખાતર, આબરૂ જાળવવા, ધર્મને સાડું જાઉં. એ તો મારા સારા નસીબની નિશાની ગણાય. વળી જેલમાં મને દુઃખ તો છે નહિ. બહાર મારે ઘણાની તાબેદારી ઉઠાવવી પડે છે, તેને બદલે જેલમાં માત્ર દરોગાનીજ ઉઠાવવી રહી. જેલમાં મારે ચિંતાજ ન મળે, મારે ન મળે કમાવાનું, ન ચિંતા રહી ખાવાની, તે તો નિયમસર બીજા માણસો પકાવે છે. આ બધાનું મારે કંઈજ આપવું પડતું નથી અને કસરત ખૂબ થાય એટલું કામ મળે છે, મારા વ્યસન બધા સહેજે જતા રહે છે. માડું શરીર કબજે થયું છે પણ મારો આત્મા વધારે છૂટો છે. હું નિયમસર ઉઠી બેસી શકું છું. મારા શરીરનું જતન જેઓ તેને કબજે રાખે છે તેઓજ કરે છે. આમ દરેક રીતે જોતાં હું છૂટો છું. કદાચ મારી ઉપર મુશીબત આવે છે, મને કોઈ પાપી દરોગો મારી લે છે, તો પણ હું ધીરજ રાખતાં શીખું છું. અને તેવું કામ કરતો અટકાવવાને હવે મને તક મળે છે. એમ સમજી ખુશી થાઉં છું. આવા વિચારથી જેલને પવિત્ર અને સુખદાયક માનવી અને કરવી એ આપણા હાથમાં છે. ટુંકામાં સુખ અને દુઃખ એ મનન સ્થિતિ છે.

હું ઉમેદ રાખું છું કે મારો આ બીજો અનુભવ વાંચી વાંચનાર એવાજ નિશ્ચય ઉપર આવશે, કે દેશને ખાતર અથવા ધર્મને ખાતર જેલ જવું. તેમાં ઇજા ઉઠાવવી, અથવા બીજી રીતે સંકટ સહન કરવાં એમાંજ સુખ માનવાનું છે.

અનુભવ ત્રીજો : પ્રસ્તાવના

જ્યારે ફેબ્રુઆરીની પચીસમી તારીખે મને ત્રણ માસની સખત મજૂરીની જેલ મળી અને મારા જેલી ભાઈઓને તથા મારા દિકરાને હું વોકસર્સ્ટની જેલમાં ભેટ્યો ત્યારે

હું ધારતો ન હતો કે આ ત્રીજી જેલની જાત્રા વિષે મારે બહુ કહેવા કે લખવા જેવું રહેશે. પણ તે મારી ધારણા માણસની ઘણી ધારણાઓની જેમ ખોટી નીવડી છે. આ વખતે મને જે અનુભવ મળ્યો છે તે ઓર જ છે. તેમાંથી જે હું શીખ્યો છું તેટલું વરસોના અભ્યાસથી શીખાત નહિ. એ ત્રણ માસ હું અમૂલ્ય ગણું છું. તે ટૂંક મુદ્દતમાં સત્યાગ્રહના આબેહૂબ ચિતારો મને ઘણા મળ્યા છે, અને ત્રણ માસ પહેલાં હું હતો તેના કરતા આજે વધારે ભળવાન સત્યાગ્રહી છું એમ માનું છું. આ બધાને સારૂ મારે અહિંની (ટ્રાંસવાલની) સરકારનો ઉપકાર માનવો ઘટે છે.

અનુભવ ત્રીજો : ત્રણ માસની સજા

કેટલાક અમલદારોએ પણ લીધાં હતાં કે મને આ વેળા છ માસથી ઓછી જેલ કદિ નહિ મળે. મારા સાથીઓ-બુઝર્ગ અને નામાંકિત હિન્દીઓ-મારો દિકરો-એ બધા છ માસની જેલ ભોગવતા હતા તેથી હું ઈચ્છતો હતો કે અમલદારોની આશા પાર પડે. છતાં મારી ઉપર તહોમત કાયદાના ધારાની રૂએ હતું તેથી મને ધાસ્તી હતી કે વધારેમાં વધારે ત્રણજ માસ મળશે ને તેમજ થયું.

અનુભવ ત્રીજો : મિત્રોનો મિલાપ

જેલ મળ્યા બાદ મિં ઠાઉદ મહમદ, મિં રૂસ્તમજી, મિં સોરાબજી, મિં પિલે, મિં હજૂરાસિંગ, મિં લાલબહાદુરસિંગ વિગેરે લડવૈયાઓને ઘણા હર્ષથી મળ્યો. દશેક સિવાયના બધાને જેલના મેદાનમાં તંબુમાં સૂવાની ગોઠવણ હતી. તેથી જેલના કરતાં લડાઈની છાવણી જેવો દેખાવ હતો. તંબુમાં સૂવાનું સૌને પસંદ હતું. ખાવાનું સુખ હતું. રસોઈ અગાઉની જેમ આપણેજ હાથ હતી. તેથી મનગમતી રીતે રાંધવાનું બનતું હતું. બધા મળીને ૭૭ કેદી (સત્યાગ્રહી) એકઠા થયા હતા.

અનુભવ ત્રીજો : જેલમાં કામ

જેને બહાર લઈ જતા તેનું કામ સહજ અઘરું હતું. માજીસ્ટ્રેટની કચેરી આગળનો રસ્તો બાંધવાનો હતો તેને સાડું પથરા ખોદવા પડતા, ટાછ ખોદવી પડતી, અને તેને સારવાં પડતાં. તે થઈ રહ્યા બાદ નિશાળના યોગાનમાંથી ઘાસ ખોદવાનું હતું. પણ ઘણે ભાગે સૌ મજેથી કામ કરતા હતા.

આમ ત્રણેક દિવસ સુધી હું પણ સ્પેન (ટુકડીઓ) સાથે ગયેલો. દરમિયાન તાર આવ્યો કે મને બહાર કામ કરવા ન કહાડવો. હું નિરાશ થયો, કેમકે મને બહાર જવું પસંદ હતું. તેમાં મારી તબીયત સુધરતી હતી અને શરીર કસાતું હતું. સાધારણ રીતે હું બે વખત હમ્મેશાં જમું છું. તેને બદલે વોકસર્સ્ટ જેલમાં ઉપલી કસરતને લીધે શરીર ત્રણ વખત ખાવાનું માંગતું હતું. હવે તો મને ઝાડૂ કાઢવાનું કામ મળ્યું. તેમાં દહાડા ન વળે એમ લાગ્યું. આટલું કામ પણ જવાનો વખત આવ્યો.

અનુભવ ત્રીજો : પ્રિટોરિયામાં

માર્યની બીજી તારીખે ખબર મળ્યા કે મને પ્રિટોરિયા મોકલવાનો હુકમ છે. તેજ દહાડે મને તૈયાર કર્યો. વરસાદ પડતો હતો. રસ્તા ખરાબ હતા, આમાં મારી ગાંસડી ઉંચકીને મારે તથા મારા દરોગાને જવું પડ્યું. સાંજનીજ ટ્રેનમાં ત્રીજા વર્ગની ગાડીમાં મને લઈ ગયા.

કેટલાકના મનમાં આથી એમ થયું, કે વખતે સમાધાની થાય. કેટલાકે એમ વિચાર્યું કે મને બધા જેલીથી નોખો પાડી દુઃખ દેવાનો ઈરાદો હશે. કેટલાકને એમ લાગ્યું કે આમની સભામાં ચર્ચા ન થાય એવા હેતુથી પ્રિટોરિયા રાખીને મને વધારે છૂટો અને સગવડ આપવાનો હેતુ પણ હોય.

વોકસસ્ટે છોડવું મને ન ગમ્યું. જેમ દિવસે અમે સુખમાં રહેતા તેમ રાતના સારી વાર્તાઓ કરી આનંદ કરતા. મિ. હજૂરાસિંગ તથા મિ. જોશી એ બે જણા મુખ્યત્વે કરીને બહુ સવાલ જવાબ કરતા અને તે સવાલો કંઈ ફેંકી દેવા જેવા ન હતા. પણ જ્ઞાન-વાર્તાના હતા. જ્યાં આવી સ્થિતિ હતી, ને જ્યાં વધારેમાં વધારે હિન્દી કેદીની છાવણી હતી ત્યાંથી જવું ક્યા સત્યાગ્રહીને ગમે?

પણ માણસનું ઈચ્છ્યું થતું હોય તો તે આદમી ન કહેવાય. એટલે હું તો ચાલ્યો. રસ્તામાં મિ. કાજીની સલામ થઈ, એક ડબ્બામાં દરોગો તથા હું પૂરાયા. ટાઢ પડતી હતી, વરસાદ આખી રાત વરસ્યો. મારો ઝાઝ મારી સાથે હતો તે પહેરવાની મને પરવાનગી મળી. તેથી કંઈક ઠીક થયું. મને ખાવાની સાડ રોટી તથા ચીઝ બંધાવ્યા હતાં. હું તો ખાઈને નીકળ્યો હતો એટલે તેને ન અડક્યો. તેનો ઉપયોગ દરોગાએ કર્યો.

અનુભવ ત્રીજો : પ્રિટોરિયાની જલમાં

ત્રીજો તારીખે પ્રિટોરિયા પહોંચ્યો. બધું નવું જણાયું. જલ પણ નવીજ બંધાયેલી છે. માણસો નવા. મને ખાવાનું કહ્યું પણ તેની તો ઈચ્છા ન હતી. મારી પાસે મીલીમીલનો પોરિજ મૂક્યો. તેનો એક ચમચો ચાખીને મેં છોડી દીધો. દારોગાને અચંબો લાગ્યો. મેં કહ્યું, મને ભૂખ નથી. તે હસ્યો. પછી બીજા દારોગાના હાથમાં હું ગયો. તે બોલ્યો "ગાંધી ટોપી ઉતાર". મેં ટોપી ઉતારી. પછી તેણે મને પૂછ્યું, "તું ગાંધીનો દિકરો છે?" મેં કહ્યું "ના મારો દિકરો તો છ મહિનાની જલ વોકસસ્ટમાં ભોગવે છે." પછી મને એક કોટડીમાં પૂર્યો. મેં તેમાં આંટા મારવાનું શરૂ કર્યું. થોડીવારમાં દારોગાએ દરવાજામાં કેદીઓ તપાસવાનું કાણું હોય છે. તેમાંથી મને ચાલતો જોયો અને તે બોલી ઉઠ્યો, "ગાંધી તું આંટા ન મારા; મારી ભોંય બગડે છે." મેં આંટા મારવાનું બંધ કર્યું, અને એક ખુણામાં ઉભો. મારી પાસે કંઈ વાંચવાનું પણ

ન મળે. હજુ મારી ચોપડીઓ મને મળી ન હતી. મને આઠ વાગતે પૂર્યો હશે. દશ વાગે ડાક્ટર પાસે લઈ ગયા. ડાક્ટરે મને કંઈ ચેપી દરદ છે કે નહિ તેટલું પૂછી રજા આપી. પાછો પૂરાયો. અગિયાર વાગે મને બીજી નાની કોટડીમાં લઈ ગયા તેમાં મેં બધો વખત ગાળ્યો. તેવી કોટડી એક એક કેદીઓને સારું બનાવવામાં આવી છે.

અનુભવ ત્રીજો : કોટડીમાં

તેની લંબાઈ પહોળાઈ ૧૦x૧૭ ફૂટ હશે એમ ધારું છું. ભોંય કાળી ડામરવાળી છે તેને ચકચકિત રાખવા દારોગાઓ મથ્યા કરે છે. તેમાં હવા તથા અજવાળાને સારું એક કાચની તથા લોખંડના સળીયાની ઘણીજ નાની બારી છે. કેદીઓને રાતના તપાસવા ખાતર વિજળીની બત્તી રહે છે. આ બત્તી કેદીની સગવડને સારું નથી. કેમકે તેનું અજવાળું વાંચી શકાય તેટલું નથી હોતું. હું બત્તીની પાસે જઈને ઉભતો ત્યારે મોટા અક્ષરવાળી ચોપડી વાંચી શકતો હતો. બત્તી બરોબર આઠ વાગે બુઝાવે છે. પણ રાતના લગભગ પાંચ કે છ વાર પાછી સળગાવી કેદીઓને પેલા છિદ્ર વાટે દારોગાઓ તપાસી જાય છે.

અનુભવ ત્રીજો : ગવર્નર પાસે ત્રણ માગણી

અગિયાર વાગ્યા પછી ડેપ્યુટી ગવર્નર આવ્યા. તેની પાસે મેં ત્રણ માગણી કરી. ચોપડીઓની, મારી સ્ત્રીની માંદગીને લીધે તેને કાગળ લખવાની પરવાનગીની તથા એક બેસવાની બાંકડીની. પહેલીને વિષે 'વિચારીશ,' બીજીને વિષે 'કાગળ લખજે', ત્રીજીને વિષે 'ના' આમ જવાબ મળ્યા. મેં જ્યારે ગુજરાતીમાં કાગળ લખીને આપ્યો ત્યારે તેની ઉપર શેરો થયો કે મારે કાગળ અંગ્રેજીમાં લખવો. મેં કહ્યું, મારી ઓરત અંગ્રેજી જાણતી નથી. મારા કાગળ તેને દવા જેવો થઈ પડે છે. તેમાં કંઈ નવું કે

ખાસ લખવાનું હોતું નથી. છતાં મને પરવાનગી ન મળી. અંગ્રેજીમાં લખવાની પરવાનગીનો મેં ઉપયોગ કરવાની ના પાડી. મારી ચોપડીઓ મને તે જ દહાડે સાંજના આપવામાં આવી.

બપોરના ખાવાનું આવ્યું તે પણ બંધ દરવાજે કોટડીમાં ઉભાં ઉભાં ખાવું પડ્યું. ત્રણેક વાગે મેં નહાવાની પરવાનગી માંગી. નહાવાની જગ્યા મારી કોટડીથી સવાસો ફૂટ છેટી હશે. દરોગો કહે "ઠીક છે, કપડાં ઉતારીને (નાગો થઈને) જા." મેં કહ્યું, "એમ કરવાની કંઈ જરૂર છે? હું મારાં કપડાં પડદા ઉપર મૂકીશ." ત્યારે તેણે તેમ કરવા રજા આપી; પણ કહ્યું, "વખત ન લગાડતો" હજુ મારું શરીર લૂછવાનું બાકી હતું, ત્યાં તો ભાઈસાહેબે રાડ પાડી, "ગાંધી, તૈયાર થયો કે?" મેં કહ્યું. "હમણાં તૈયાર થઈશ." હિંદીનું મ્હોં જોવાનુંય ભાગ્યેજ મળતું હતું. સાંજ પડી એટલે દોઢ કામળી અને કાથાની ચટાઈ સૂવાને મળ્યાં, ઓશિકું કે પાટિયું ન હતાં. જાજરૂ જવું તે પણ એક દરોગો ચોકી કરવા ઉભતો. તે વળી મને ઓળખે નહિ તો બોલે:- "સામ, હવે નીકળ," સામને તો પાચખાનામાં વખત પૂરો લેવાની બૂરી આદત; તે સામ એમ કેમ ઉઠે? અને ઉઠે તો તેની હાજત પૂરી કેમ થાય? કોઈ વેળા દારોગો નહિ તો કાફરો આમ ઉભી ડોકિયાં કરે અથવા "ઉઠ ઉઠ"નું ગાન કરે.

અનુભવ ત્રીજો : જલમાં મળેલું કામ

કામ બીજે દહાડે મળ્યું, તે ભોંય અને દરવાજા સાફ કરવાનું એટલે ચકચકતા (પોલિશ) કરવાનું. દરવાજા રોગાન ચઢાવેલા લોખંડના. તેને હંમેશા પોલિશ શું કરવા? મેં ત્રણ ત્રણ કલાક એક દરવાજા ઉપર ઘસવામાં ગાળ્યા. પણ તેમાં કંઈ ફેરફાર મેં તો ન જોયો. ભોંયમાં કંઈ ફેર પડતો ખરો. મારી જોડે બીજા કાફરો કામ કરતા હતા. તેઓ વળી પોતાની સજાની કહાણી ભાંગ્યા તૂટ્યા અંગ્રેજીમાં સંભળાવે ને મારી સજાનું પૂછે. કોઈ પૂછે, તેં ચોરી કરી? તો કોઈ પૂછે, તું દારૂ વેચવા સારૂ

આવ્યો છે? જ્યારે મેં એક કાંઈક સમજુ કાફરાને સમજાવ્યું ત્યારે તે બોલી ઉઠ્યો, "ક્વાઈટ રાઈટ" (ઠીક કર્યું.) "અમુલુંગુ બેડ" (ગોરા ખરાબ છે) "ડોન્ટ પે ફાઈન" (દંડ ન આપજે) મારી કોટડીની ઉપર લખ્યું હતું, "આઈસોલેટેડ" (નોંખો પાડેલ). મારી કોટડીની પાસે બીજી પાંચ કોટડી તેવીજ જોવામાં આવી, મારો પાડોશી એક ખૂનનો પ્રયત્ન કરવાની સજા ભોગવનાર કાફરો હતો ત્યાર પછી ત્રણ બીજા હતા. તેની ઉપર દુનિયાના વહેવાર વિરુદ્ધની જનાખોરી કરવાનો ગુન્હો હતો. આવા સોબતીઓમાં આવી સ્થિતિમાં પ્રિટોરિયાની જલનો અનુભવ મેં શરૂ કર્યો.

અનુભવ ત્રીજો : ખોરાક

જેવી ઉપરની દશા તેવો ખોરાક હતો. સવારના પૂપ્પ, બપોરના ત્રણ દહાડા પૂપ્પ ને પટેટા અથવા ગાજર, ત્રણ દહાડા વાલ, અને સાંજના ઘી વિનાના ચાવલ. બુધવારે બપોરના વાલ તથા ચાવલ અને ઘી તથા રવિવારે પૂપ્પની સાથે ચાવલ તથા ઘી; આમ મળે. ઘી વિના ચાવલ મુશ્કેલીથી ખવાય. ઘી ન મળે ત્યાં લગી તે ન ખાવાનો નિશ્ચય કર્યો. સવારના તેમજ બપોરના પૂપ્પ કોઈ વેળા કાચું તો કોઈ વેળા રાબના જેવું હોય. વાલ કોઈ કોઈ વખત કાચ હોય. સાધારણ રીતે વાલ ઠીક પાકતા. શાક મળે ત્યારે નાની ચાર, પટેટી એ આઠ ઔંસમાં ગણાય ને ગાજરને દહાડે તે ગણ્યાં ત્રણ; તે પણ નાનાં. કોઈ કોઈ વેળા સવારના ચાર અથવા પાંચ ચમચા જેટલું પૂપ્પ લેતો પણ સાધારણ રીતે દોઢ મહિનો મેં માત્ર બપોરના વાલ ઉપર ગાળ્યો. આમાંથી વોકસર્સ્ટના મારા જેલી ભાઈઓએ જાણવા જેવું છે કે, આપણે આપણા પોતાના રસોયા ઉપર કંઈ કાચું હોય અથવા ઓછું હોય ત્યારે રીસ કરતા તે ઠીક ન હતું. આપણા ભાઈ રસોઈ કરે ત્યારે રીસ કામ આવે. ઉપરની સ્થિતિમાં શું કરીએ? બેશક ત્યાં પણ કરાય, પણ તે રાવ ન શોભે એમ માનું છું. જ્યાં સેંકડો કેદી સંતોષ માનીને બેસે ત્યાં રાવ શી? રાવનો હેતુ એક જ હોવો જોઈએ. તે એ કે બીજા કેદીને પણ

રાહત થાય. હું કોઈ કોઈ વેળા દારોગાને પટેટા થોડા છે, એમ કહું ત્યારે એ તે મારે સારૂ બીજા આણી આપે તેમાં દહાડા શા વળ્યા? એક વેળા મેં જોયું કે તે તો બીજાના કટોરામાંથી મને આપતો હતો એટલે મેં તે વાતજ છોડી દીધી.

ચાવલમાં ઘી સાંજના નહોતું મળતું તે મને અગાઉથી માલમ હતું, તેનો ઈલાજ કરવાનો નિશ્ચય હતો. મેં તુરત વડા દારોગાને જાહેર કર્યું. તેણે કહ્યું, "ઘી તો માત્ર બુધવારે તથા રવિવારે બપોરના ગોસ્તની અવેજીમાંજ મળશે. વધારે વખત જોઈએ તો ડાક્ટરને મળવું." બીજે દહાડે ડાક્ટરને મળવા મેં અરજી કરી. મને તેની આગળ લઈ ગયા.

અનુભવ ત્રીજો : ઘીની માંગણી

ડાક્ટરની પાસે મેં બધા હિન્દી કેદીઓને સારૂ ચરબીની અવેજીમાં ઘીની માંગણી કરી. વડો દારોગો હાજર હતો તેણે કહ્યું, "ગાંધીની માંગણી બરાબર નથી. આજ સુધી ઘણા ખરા હિન્દીએ ચરબી ખાધી છે, અને ગોસ્ત પણ ખાધું છે. જેઓ ચરબી નથી લેતા તેને હવે સૂક્ષ્ણ ચાવલ મળે છે, તે બધા ખૂશીથી ખાય છે. જ્યારે સત્યાગ્રહી કેદીઓ હતા ત્યારે તેઓએ પણ ખાધા હતા. તેઓનું વજન દાખલ થતી વેળાએ લીધું હતું અને છોડતી વેળાએ પણ લીધેલું. છૂટતી વખતે તે બધા વજનથી વધ્યા હતા." ડાક્ટરે પૂછ્યું, "બોલ હવે તું શું કહે છે?" મેં કહ્યું, "આ વાત મને ગળે ઉતરતી નથી, છતાં મારે વિષે તો હું કહું છું કે જો મારે બિલકુલ ઘી વગર જવું પડશે તો મારી તબિયત જરૂર બગડશે." ડાક્ટર બોલ્યા, "ત્યારે તારે સારૂ હું હુકમ કરું છું." મેં કહ્યું, "હું ઉપકાર માનું છું. પણ મેં ખાસ મારે સારૂ અરજી નથી કરી. જ્યાં લગી ઘીનો હુકમ બધાને મળે નહિ ત્યાં લગી મારાથી રોટી નહિ લેવાય." ત્યારે દાક્ટરે કહ્યું, "હવે તું મને દોષ ન દેજે."

અનુભવ ત્રીજો : અરજી

હવે શું કરવું? વડો દરોગો આડે નહિ પડત તો હુકમ થાત. તેજ દહાડે મારી પાસે રોટી તથા ચાવલ ધર્યાં. હું ભૂખ્યો હતો. પણ સત્યાગ્રહીથી એમ કેમ રોટી લેવાય? તેથી મેં બંને ન લીધાં. બીજે દહાડે ડિરેક્ટરને અરજી કરવાનો હુકમ માંગ્યો તે મળ્યો. તેને અરજીમાં જોહાન્સબર્ગ તથા વોકસર્સ્ટના દાખલા આપી બધા કેદીને સારૂ ધીની માંગણી કરી. આ અરજીનો જવાબ પંદર દિવસે મળ્યો. તે એ હતો કે બીજી જાતનો ખોરાક હિન્દીને સારૂ કરે ત્યાં સુધી મને દરરોજ ચાવલ સાથે ધી મળે. મને આમ ખબર ન હતી તેથી પહેલે દહાડે મેં ચાવલ ધી તથા રોટી ખુશી થઈ ખાધાં. રોટીની જરૂર નથી એમ જણાવ્યું. પણ ડાક્ટરનો હુકમ છે, એટલે તે મળ્યાજ કરશે એમ કહ્યું. એટલે તે પણ મેં પંદર દિવસે લીધી. પણ મારી ખુશાલી એકજ દિવસ ટકી. બીજે દિવસે મને માલમ પડ્યું કે હુકમ તો ઉપર મુજબ છે, એટલે ફરીથી મેં ચાવલ ધી અને રોટી લેવાનો ઈન્કાર કર્યો. વડા દારોગાને જણાવ્યું કે "જ્યાંલગી બધા હિન્દીને તે પ્રમાણે ધી નહિ મળે ત્યાંલગી હું નથી લઈ શકતો." ડેપ્યુટી ગવર્નર જે સાથે હતો તેણે કહ્યું "તે તારી મરજી ઉપર આધાર રાખે છે."

મેં ફરીથી ડિરેક્ટરને લખ્યું. મને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ખોરાક છેવટે નાતાલના જેવો થશે, મેં તેની ઉપર ટીકા કરી અને હું પોતે ધી નથી લઈ શકતો વિગેરે કારણો બતાવ્યાં. છેવટે બધું મળી દોઢ માસ ઉપરાંત વીતી ગયો ત્યારે મને હુકમ આવ્યો કે જ્યાં જ્યાં હિન્દી કેદી ઘણા હશે ત્યાં ત્યાં ધી આપવામાં આવશે. આમ લડત લીધા બાદ દોઢ માસે મારો અપવાસ (રોજો) છૂટ્યો એમ કહીએ તો ચાલે. મેં લગભગ છેલ્લો એક માસ ચાવલ ધી તથા રોટી ખાધાં પણ સવારે ખાવાનું નહિ રાખ્યું, તેમજ ચાવલ રોટી લેવા શરૂ કર્યા પછી બપોરના જ્યારે પૂપૂ આવતું ત્યારે તે પણ ભાગ્યે

જ દસ ચમચા લેતો હોઈશ. કેમકે તે હંમેશા જૂદી રીતે રંધાયેલું હોય. છતાં રોટીનો તથા ધીનો આધાર ઘણો હતો, એટલે તબિયત વળી.

મેં ઉપર કહ્યું કે તબિયત વળી. કેમકે હું એકજ ટંક ઉપર હતો ત્યારે મારી તબિયત પડી ભાંગી હતી. મારી તાકાત ગઈ હતી અને મને દશેક દિવસ સુધી સખત આધાશીશી થઈ આવેલ તથા છાતી બગડવાની નિશાની જણાઈ હતી.

અનુભવ ત્રીજો : કામની બદલી

છાતી બગડવાનું બીજું કારણ હતું. હું ઉપર લખી ગયો કે મને ભોંય તથા દરવાજા સાફ કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું. આ કામ દશેક દહાડા કરાવ્યા બાદ બે તૂટેલી કામળીને સીવીને એક કરવાનું કામ મળ્યું. આ કામ ઝીણું હતું. આખો દહાડો વાંસો નમાવીને ભોંય ઉપર કામ કરવું રહ્યું, તે પણ કોટડીમાં બેસીને. આથી સાંજ પડ્યો મારી કેડ દુઃખવા આવતી ને મારી આંખને પણ કંઈક ઇજા થવા લાગી. કોટડીની હવા ખરાબ એમ તો મેં હમ્મેશાં માનેલું. વડા દારોગા આગળે એક બે વખત માંગણી કરી કે મને બહાર ખોદવા વિગેરેનું કામ સોંપે. તેમ નહિ તો મને ખુલ્લી હવામાં કામળી ગૂંથવાનું આપે. તેણે બંનેની ના પાડી. આ બાબત પણ મેં ડિરેક્ટરને જણાવી. છેવટે ડાક્ટરનો હુકમ થયો અને મને ખુલ્લી હવામાં કામળી ગૂંથવાનું થયું. જો ખુલ્લી હવામાં કામ કરવાની પરવાનગી ન મળત તો હું માનું છું કે મારી તબિયત વધારે બગડત. આ હુકમ મળતાં બીજી કંઈક અડચણો પડેલી પણ તેનું બ્યાન કરવાની જરૂર નથી. એટલે એમ થયું, કે મારો ખોરાક બદલ્યો તેની સાથેજ ખુલ્લી હવામાં કામ કરવાનું મળ્યું. તેથી બેવડો લાભ થયો. જ્યારે કામળી ગૂંથવાનો હુકમ થયો ત્યારે એમ મનાતું કે એકને ગૂંથતા એક અઠવાડીયું જશે એટલે તેમાંજ મારી મુદત પૂરા થશે. પણ તેમ થવાને બદલે હું તો પહેલી કામળી ગૂંથ્યા બાદ એક જોડી બે દહાડે ગૂંથી

રહેવા લાગ્યો. તેથી કામ બીજું શોધ્યું. એટલે કે ગંજીફરાકને ઊન ભરવાનું, ટિકીટ પાકીટ સીવવાનું વિગેરે.

મેં ઘણા સત્યાગ્રહીને કહેલું કે જો તેઓ તબીયત બગાડીને જેલમાંથી નીકળે તો તેઓના સત્યાગ્રહમાં ફેર ગણાય. કેમકે ઘટતા ઇલાજ આપણે ધીરજ લઈ શકીએ છીએ. વળી ચિંતા રાખીએ તોપણ તબીયત બગડે. સત્યાગ્રહીએ તો જેલનો મહેલ કરવો રહ્યો. આવા વિચારથી હું દિલગીર થતો કે રખેને મારે પોતાનેજ બગડેલી તબીયતે નીકળવું પડે. વાંચનારે યાદ રાખવું કે ધીનો હુકમ મારે સારૂ થયો તે હું કબૂલ નહોતો કરી શકતો એટલે મારી તબીયત સત્યાગ્રહમાં બગડી. પણ બીજાને તે નિયમ લાગૂ પડી શકતો નથી. દરેક કેદી જ્યારે પોતે એકલો એક જેલમાં હોય ત્યારે પોતાને સારૂ અડચણો દૂર કરવાની માંગણી કરી શકે છે. પ્રિટોરિયામાં તેમ ન કરવા મારે ખાસ કારણ હતું તેથી જ મારે એકલાને સારૂ ધીનો હુકમ હું કબૂલ નહોતો કરી શકતો.

અનુભવ ત્રીજો : દરોગા સાથેનો સંબંધ

ઉપર જણાવી ગયો કે મારો ઉપરી દારોગો કંઈક કડક વર્તણૂક ચલાવતો. આમ લાંબું નહિ ચાલ્યું જ્યારે તેણે જોયું કે હું સરકારની સામે તો ખોરાક વિગેરે બાબત લડ્યા કરું છું, પણ તેના બધા હુકમ ઉઠાવું છું ત્યારે તેણે ઢબ ફેરવી અને મને જેમ ફાવે તેમ કરવા દે. એટલે કે જાજરૂ, નહાવા વિગેરેની અડચણ દૂર થઈ. વળી પોતાનો હુકમ મારી ઉપર ચાલી શકે છે એમ ભાગ્યે જ જણાવા દે. તે દારોગાની બદલીમાં બીજો આવ્યો તે તો બાદશાહ હતો. મને ઘટતી સગવડ આપવા તેની કાળજી રહેતી. તે કહેતો કે " જે માણસ પોતાની કોમને સારૂ લડે છે તેને હું ચાહું છું. હું પોતે લડવાવાળો છું તને હું કેદી ગણતો નથી." આમ ઘણી આસાયેશની વાતો કરતો.

વળી થોડા દહાડા બાદ મને અરઘો કલાક સવારે ને તેટલોજ વખત સાંજે આંટા મારવાને જલની ફળીમાં કાઢતા. તે કસરત જ્યારે બહાર બેસીને કામ કરવાનું થયું ત્યારે પણ જારી હતી. આ ધારો જે કેદીને બેસીને કામ કરવાનું હોય છે તે બધાને લાગુ પડે છે.

વળી જે બાંકડીની મને ના પાડેલી તે બાંકડી તેની મેળે વડા દરોગાએ થોડા દહાડા બાદ મોકલી હતી. દરમિયાન જનરલ સ્મટ્સ તરફથી બે ધર્મનાં પુસ્તક મને વાંચવા મળ્યાં હતાં તે ઉપરથી મેં અનુમાન કર્યું કે મારી ઉપર જે દુઃખ પડ્યું તે કંઈ તેના ફરમાનથી નહિ; પણ તેની તેમજ બીજાઓની બેદરકારીને લીધે તથા આપણને કાફરાઓમાં ગણે છે તેને લીધે. એટલું તો ચોકસ જણાયું, કે મારાથી કોઈની સાથે વાતચિત ન થઈ શકે એજ મને એકલો મૂકવાનો હેતુ હતો. કેટલીક મહેનતે મને સીસાપેન તથા નોટબુકની પણ પરવાનગી મળેલી.

અનુભવ ત્રીજો : ડિરેક્ટરની મુલાકાત

પ્રિટોરિયા મને પહોંચ્યાડ્યો તેની શરૂઆતમાંજ ખસૂસ પરવાનગી મેળવી મિ. લિચિનસ્ટાઇન મને મળ્યા હતા. તે આવેલા માત્ર ઓફિસના કામને સારૂ પણ મને કેમ છે વિગેરે સવાલો તેણે પૂછ્યા. આનો જવાબ દેવા હું નારાજ હતો. પણ તેણે દાબીને પૂછ્યું તેથી મેં કહ્યું "હું બધું તો નથી કહેતો પણ આટલું કહું છું કે મારા ઉપર ઘાતકી વર્તણૂક ચાલે છે. આમ ફરી જનરલ સ્મટ્સ મને પાછો હઠાવવા માંગે છે પણ તેતો થવા કાળ નથી. જે દુઃખ પડશે તે સહન કરવા તૈયાર છું. મારું મન શાંત છે. આ તમે જાહેરમાં ન મૂકશો. બહાર નીકળ્યા બાદ હું પોતે બધું દુનિયાને જાહેર કરીશ." મિ. લિચિનસ્ટાઇને આ હકીકત મિ. પોલાકને જણાવી. મિ. પોલાકથી ન જીરવાયું અને તેણે બીજાઓને વાત કરી. તેમાંથી ડૉવિડ પોલોકે લોર્ડ સેલ્બોર્નને લખ્યું, ને તપાસ ચાલી. આ ઉપરથી ડિરેક્ટર મને મળવા આવ્યા, તેને મેં ઉપરનાજ

શબ્દો જણાવ્યા. વિશેષમાં જણાવી ગયો છું તે ખામીઓ બતાવી. તે ઉપરથી દશેક દહાડા બદ મને સૂવાનું પાટિયું ઓશિકું, તથા રાતના પહેરવાનું ખમીશ તથા નાક લૂછવાનો રૂમાલ મોકલ્યાં. તે મેં લીધાં. આ વિષે મેં લખાણ રજૂ કર્યું છે તેમાં જણાવ્યું છે કે ઉપર પ્રમાણે બધા હિન્દીને હાજત રહે છે. ખરું જોતાં સૂવા બેસવા બાબત ગોરાઓ કરતાં હિન્દી વધારે કોમળ છે. તેને ઓશિકા વિના ચલાવવું મુશ્કેલ છે.

એટલે ખાવાની તથા ખુલી હવામાં કામ કરવાની સગવડ ઉપર પ્રમાણે વધી પણ નસીબ બે ડગલાં આગળજ. પાટિયું માંકડોથી ભરપૂર હતું. તેથી તે તો મેં દસેક દિવસ ન વાપર્યું. છેવટે વડા દરોગાએ તે દુરસ્ત કરાવ્યું એટલે વાપરવું શરૂ કર્યું. દરમિયાન મને તો ભોંય ઉપર કામળી નાખી સૂવાની ટેવ પડી ગઈ હતી. એટલે પાટિયાથી કંઈ ફેરફાર જણાયો નહિ. ઓશિકાની ગેરહાજરીમાં મારી ચોપડીઓનો ઉપયોગ કરતો એટલે તે મળવાથી પણ કંઈ વિશેષ તફાવત ન પડ્યો.

અનુભવ ત્રીજો : હાથબેડી

શરૂઆતની જે વર્તણૂક હતી તે ઉપરથી જે વિચારો મને થયા તેમાં વળી નીચેના બનાવથી ટેકો મળ્યો. ચારેક દિવસ પછી મિસિસ પિલેના કેસમાં મને સાક્ષી-સમન્સ મળ્યો. તેથી મને કોર્ટમાં લઈ ગયા. તે વેળા હાથમાં હાથકડી પહેરાવી, વળી દારોગાએ તે ચપોચપ ચઢાવી. આ તો અજાણતાં કરેલું એમ હું માનું છું. વડો દારોગો જોઈ ગયો. તેની પાસેથી મેં પરવાનગી મેળવી હતી કે મારે એક ચોપડી વાંચવા સાથે લઈ જવી. તેના મનમાં હશે કે બેડીથી હું શરમાતો હોઈશ તેથી મજકુર ચોપડી તેણે મારા બન્ને હાથમાં પકડવાનું કહ્યું, કે જેથી બેડી દેખાય નહિ. આથી મને તો હસવુંજ આવ્યું. બેડીમાં હું પોતે માન સમજ્યો. જે ચોપડી મેં લીધી હતી તે અનાયાસેજ એ હતી કે જેનું નામ ગુજરાતીમાં ("The kingdom of God is within you " by Tolstoy) " ખુદાનો દરબાર તારા અંતરમાં છે " એ પ્રમાણે થાય. મેં

મનમાં વિચાર્યું કે આ પણ ભારે યોગ બન્યો છે. બહારથી હું ગમે તેવો ભીડમાં મૂકાઉં પણ જો ખુદાને મારા અંતરમાં વસવા જેવો થઈને રહું તો પછી મારે બીજી શી પરવા હોય ? આ પ્રમાણે મને ચલાવીને લઈ ગયા હતા. વળતાં જેલનો ખટારો આવ્યો હતો. હું જવાનો છું એ ખબર હિન્દીઓમાં હોવી જોઈએ, તે ઉપરથી કેટલાક હિન્દી કોર્ટ આગળ ઉભા હતા. તેમાંથી મિ૦ ત્ર્યંબકલાલ વ્યાસ મને મિસિસ પિલેના વકીલ મારફતે મળી શક્યા હતા.

એક બીજી વેળા પણ મને કોર્ટ લઈ ગયેલા ત્યારે પણ હાથકડી પહેરાવેલી. જતાં આવતાં બન્ને વખતે ખટારો હતો.

અનુભવ ત્રીજો : સહન કરવામાં સાર છે

ઉપર જે હકીકત હું આપી ગયો છું, તેમાંની કેટલીક નજીવી ગણી શકાય પણ તે બધી વિસ્તારમાંથી આપવાનો હેતુ એ છે કે નાની મોટી બધી બાબતોમાં સત્યાગ્રહ લાગુ પડી શકે છે. છોટા દરોગાઓએ આપેલી શરીરની અડચણો મેં કબુલ રાખી તેનો અંત એ આવ્યો કે મારું મન શાંત રહ્યું. એટલુંજ નહિ, પણ તેજ અડચણો તે લોકોએ દૂર કરી. જો હું સામે થાત તો મારું મનોબળ વેરાઈ જાત ને મારે જે મોટાં કામો કરવાનાં હતાં તે ન થઈ શકત તથા તે દરોગા મારા શત્રુ જેવા થઈને રહેત.

ખોરાકની બાબતમાં ટેક રાખવાથી ને શરૂઆતમાં દુઃખ સહન કરવાથી તે અડચણ પણ દૂર થઈ. તેમજ ઝીણી બાબતોમાં સમજી શકાય તેવું છે.

પણ મોટામાં મોટો લાભ તો એ થયો કે શરીરનું દુઃખ સહન કરવાથી મારા મનનું બળ ઘણુંજ વધેલું હું ચોકખી રીતે જોઈ શકું છું. હું માનું છું કે ગયા ત્રણ માસનો લાભ મને ઘણોજ મળ્યો છે ને આજે હું વધારે દુઃખો સહેલથી ઉઠાવવા તૈયાર થઈ

રહ્યો છું. એમ જોઉં છું કે સત્યાગ્રહને હંમેશાં ઈશ્વરની સહાય છે. અને સત્યાગ્રહીની કસોટી કરતાં પણ તે જગતનો કર્તા સહન થઈ શકે તેટલોજ બોજો મૂકતો જાય છે.

અનુભવ ત્રીજો : વાંચન

મારા દુઃખની અથવા તો સુખની અથવા બન્ને કહાણી તો હવે પૂરી થઈ ગણાય. પણ ત્રણ માસમાં મને ઘણા લાભો મળ્યા તેમાં મોટા લાભોમાંનો એક લાભ, વાંચવાની તક મળી તે પણ ખરો; મારે કબૂલ કરવું જોઈએ, કે પ્રથમ ભાગમાં હું કંઈક વિચારમાં ઉતરી જતો, દુઃખથી કંટાળતો. વળી મન વાળું ને વળી વાંદરાની માફક મન તરફડીઆ મારે. આવે સમયે ઘણીવાર માણસો ઘેલા જેવા થઈ જાય છે. મારા પુસ્તકોએ મારો બચાવ ભારે કર્યો. હિંદી ભાઈઓના સમાગમની ખોટ બહુ ભાગે પુસ્તકોએ પૂરી પાડી. મને હંમેશા લગભગ ત્રણ કલાક વાંચવાના મળતા. સવારનો એક કલાક મળતો ત્યારે હું ખાતો નહિ એટલે તે બચે. સાંજના તો વળી થાક્યો ન હોઉં ત્યારે બત્તી થયા પછી પણ વાંચતો. શનિવારે તથા રવિવારે તો પુષ્કળ વખત રહે. આ દરમિયાન લગભગ ત્રીસ ઉપરાંત પુસ્તકો વાંચ્યાં ને કેટલાંક વિચાર્યાં. તેમાં અંગ્રેજી પુસ્તકો, હિંદી, ગૂજરાતી, સંસ્કૃત અને તામીલ એમ હતાં. અંગ્રેજી પુસ્તકોમાં જાણવા જેવાં ટોલ્સટોયનાં, એમર્સનના તથા કાર્લાઈલના ગણું છું. પહેલાં બે ધર્મ સંબંધી હતાં. આની સાથે બાઈબલ પણ મેં જેલમાંથીજ લીધું હતું. ટોલ્સટોયનાં લખાણ ગમે તે ધર્મ માનનારો માણસ વાંચીને લાભ લઈ શકે એવાં સરસ અને સરળ છે. વળી તે માણસ જેમ કહે તેમ કરનાર છે, એટલે તેના લખાણ ઉપર સાધારણ રીતે વધારે ભરોસો રહી શકે છે.

અનુભવ ત્રીજો : ફેંચ વિપ્લવ

કાર્લાઇલનું ફેંચ બળવા ઉપરનું લખાણ છે. તે અસરકારક છે તે ઉપરથી મને થઈ આવ્યું કે હિંદુસ્તાનની દૂરદશા મટાડવાનો ઉપાય આપણને ગોરી પ્રજા તરફથી મળવાનો નથી. મારી માન્યતા છે કે ફેંચ પ્રજાએ બળવાથી ખાસ લાભ મેળવ્યો નથી. આમ માઝીનીનો પણ વિચાર હતો. આમાં ઘણા મતભેદ છે. તેનો વિચાર આ જગ્યાએ થાય તેમ નથી. તે ઈતિહાસમાં પણ કેટલાક સત્યાગ્રહીના દાખલા જોવામાં આવ્યા.

ગુજરાતી હિંદી અને સંસ્કૃત એ પુસ્તકોમાં સ્વામીજીના તરફથી મોકલાયેલ વેદ-શબ્દ-સંજ્ઞા, ભદ્ર કેશવરામ તરફથી મળેલા ઉપનિષદ, મિ. મોતીરામ તરફથી મળેલ મનુસ્મૃતિ, ફીનીક્સમાં છપાયેલ રામાયણસાર, પતંજલ-યોગ-દર્શન, નથુરામજીની બનાવેલી આહિનકપ્રકાશ તથા પ્રોફેસર પરમાનંદે આપેલી સંખ્યાની ગુટિકા, ગીતાજી તથા મરહુમ કવિશ્રી રાયચંદના લખાણ આ પ્રમાણે વાંચવામાં આવ્યાં આ બધામાંથી મને ઘણું વિચારવાનું મળ્યું. ઉપનિષદથી મને અત્યંત શાંતિ રહેલી. તેમાં એક વાક્ય મને ચોંટી રહ્યું છે તેનો સાર એ છે કે જે કંઈ તું કરે તે આત્માના કલ્યાણને ખાતર કરજે. એ શબ્દોમાં લખાયેલું છે. તે બહુ રસિક છે. તેમાં બીજું ઘણું વિચારવા જેવું છે.

પણ સર્વથી વધારે સંતોષ કવિશ્રી રાયચંદનાં લખાણમાંથી મળ્યો. તેમના લખાણ મારા વિચાર પ્રમાણે તો સર્વને માન્ય થઈ પડે તેવાં છે. તેમની રહેણી ટોલ્સટોયની જેમ ઊંચા પ્રકારની અતી. આમાંથી તથા સંખ્યાના પુસ્તકમાંથી કેટલોક ભાગ મેં મોઢે કરેલો. તેનું રટણ જ્યારે જ્યારે રાતના જાગું ત્યારે કરતો અને સવારના અર્ધો કલાક હંમેશાં તેજ વિચારમાં ગાળતો. મોઢે કરેલું ઘણું બોલી જતો અને આથી મન રાતદહાડો આનંદમાં રહેતું. કોઈ વેળા નિરાશા આવે તો વળી વાંચેલાનો વિચાર

થાય કે તુરત હસતો થઈ જાઉં, તથા ઈશ્વરનો ઉપકાર માનું. આ વિષે પણ ઘણા વિચારો વાંચનાર આગળ મૂકવા જેવા છે છતાં તેમ કરવાનો આ પ્રસંગ નથી. માત્ર એટલું જ કે આ જમાનામાં સારાં પુસ્તકો તે સત્સંગની ખામી કંઈક પૂરી પાડે છે એટલે સહુ હિંદી જે જેલમાં સુખ ભોગવવા માગે તેણે વાંચવાની ટેવ પાડવી.

અનુભવ ત્રીજો : તામીલનો અભ્યાસ

તામીલ લોકોએ જે કર્યું છે તે બીજા હિંદીએ આ લડતમાં નથી કર્યું. એટલે બીજા કારણસર નહિ તો માત્ર મનમાં અને મનથી તેઓનો ખરો ઉપકાર માનવાને ખાતરજ મારે ધ્યાનપૂર્વક તામીલ વાંચવું જોઈએ એમ વિચાર આવ્યો. તેથી પાછળનો એક મહિનો મુખ્ય ભાગે તામીલનો અભ્યાસ કરવામાં જ ગાળ્યો. તામીલ જેમ જેમ વધારે ભણતો જાઉં છું તેમ તેમ તે ભાષાની ખૂબીઓ જોતો આવું છું. તે ઘણી સરસ અને મધુર ભાષા છે તથા તેની રચના ઉપરથી જણાય છે કે તામીલ લોકોમાં ઘણા હુશિયાર, વિચારવાન અને શાણા પુરુષો થયા છે અને થાય છે. વળી જો હિંદુસ્તાન એક થવાનું છે તો કેટલાક મદ્રાસ બહારના હિંદીએ પણ તામીલ જાણવું જોઈએ.

અનુભવ ત્રીજો : અંત

આ અનુભવ વાંચી કોઈ વાંચનાર જેણે દેશદાઝ જાણી નથી તે જાણે, જાણીને સત્યાગ્રહી બને, તે જેણે જાણી છે તે દૃઢ થાય એમ ઈચ્છું છું. જેણે પોતાનો ધર્મ જાણ્યો નથી તે ખરી દેશદાઝ નહિ જાણે એમ હું વધારે માનતો જાઉં છું.

બાકીમાં તો:-

અલખ નામ ધુનિ લગી ગગનમેં,
મગન ભયા મન્દિરમેં રાજી;

આસન મારી સુરત દૃઢ ધારી,
દિયા અગમ ધર દેશ જી.

વળી--

કરના ફકીરી ક્યા દિલગીરી
સદા મગન મન રહેનાજી.

ઈશ્વર-કેમ જણાય ? તો કહે કે:-

હસતાં રમતાં પ્રગટ કરી દેખુંરે
મારું જીવ્યું સફળ તવ લેખુંરે,
એનું સ્વપ્ને જો દર્શન પામેરે
તેનું મન ન ચહે બીજે ભામેરે.

અનુભવ ત્રીજો : સત્યાગ્રહની છેલ્લી લડતનો

અનુભવ

(ઇંડીઅન ઓપીનીઅનના સુવર્ણ અંકમાંથી ઉતારો.)

લખનાર:- મહાત્મા ગાંધીજી

છેલ્લી લડાઈમાં અવધિ થઈ છે. તે અનુભવ લખવાનો મને વખતજ મળ્યો નથી. તેમાં મળેલા અનુભવનો લાભ ઇ.ઓ.ના વાંચકવર્ગને આપવાનો હતો. છેલ્લી લડત તે સત્યાગ્રહનું ત્રીજું પ્રકરણ હતું એ વાંચનારે યાદ રાખવું ઘટે છે. પહેલું પ્રકરણ બંધ થયું ત્યારે આપણે-મેં તો જરૂર-છેલ્લું માન્યું હતું. પણ જ્યારે બીજું પ્રકરણ શરૂ થવાનો

વખત આવ્યો, ત્યારે ઘણા ભાઈઓ મને કહેવા લાગ્યા કે હવે કોણ લડશે ? વખતો વખત કોમ એટલું જોર બતાવી શકશે નહીં. આ સાંભળ્યું ત્યારે હું હસેલો. સત્ય ઉપર મારી અચળ આસ્થા હતી. મેં જવાબ આપ્યો કે 'લોકોએ એક વખત રસ ચાખ્યો છે એટલે હવે વધારે લડશે.' થયું પણ તેમજ. પહેલી વેળા સો બસેં હિંદી જેલ ગયા. બીજી વેળા સેંકડો ગયા. એટલુંજ નહિ પણ નાતાલ જાગ્યું ને ત્યાંથી આગેવાનો ભાગ લેવા આવ્યા. લડત ખુબ લંબાઈ, છતાં જોર તુટ્યું નહીં ને આપણે આગળ વધ્યા. છેલ્લી વેળાએ તો હારનીજ વાતો મેં સાંભળી. " વખતો વખત તને સરકાર દગો દીયે, તું છેતરાય ને વખતો વખત લોકો ખાડામાં ઉતરે એ બનેજ નહીં. " આવું કડવું વચન મારે સાંભળવું પડતું હતું. હું ઘણુંયે સમજતો હતો કે સરકારના દગાની સામે મારો કે કોઈનો ઉપાય ચાલે તેમ નહતું. આપણે પ્રોમીસરી નોટ લઈએ પણ સહી કરનાર ઇનકાર કરે અથવા છૂટી પડે તેમાં લેનોરનો શો દોષ ? હું તો જાણતો હતો કે સરકાર વચનભંગ કરે તો જેમ આપણને વધારે મહેનત કરવી પડશે તેમ તેમ તેને વધારે આપવું પડશે. કરજી કરજ ભરતાં વખત લગાડે તેટલે દરજ્જે તેને વધારે બોજો ઉપાડવો પડે છે. મેં તો વળી જવાબ આપ્યો કે " સત્યાગ્રહની લડત એવી છે કે તેમાં હારવાનું કે પસ્તાવાનું છેજ નહિ. તે લડતમાં હંમેશાં માણસ વધારે બળવાન થાય છે. તેમાં થાક લાગતો નથી ને દરેક મજલે જોર વધે છે. જો આપણામાં સત્ય હશે તો હિંદી કોમ આ વેળા વધારે કામ કરશે ને પોતાનું નામ વધારે ઉજવળ કરશે." આ જવાબ મેં વાળ્યો ત્યારે મારા સ્વપ્નામાં પણ ન હતું કે વીસ હજાર ગરીબડા હિંદી જાગશે, તેઓ પોતાનું નામ ને પોતાના દેશનું નામ અમર કરશે. જનરલ બોથાએ પોતાના એક ભાષણમાં કહ્યું છે કે હિંદી કોમે જેવી હડતાલ પાડીને જાળવી તેવી ગોરાઓ પાડી કે જાળવી શક્યા નથી. છેલ્લી લડાઈમાં ઓરતો દાખલ થઈ, સોળ વર્ષના જુવાન બાળકો ઘણા જોડાયા ને લડતે બહુ વધારે ધાર્મિક સ્વરૂપ લીધું. દ. આ. ના હિંદીની વાત આખા જગતમાં ફેલાઈ. ને હિંદુસ્તાનમાં ગરીબને તવંગર, જુવાન ને ધરડા, પુરૂષ તેમજ સ્ત્રી, રાજા ને રૈયત, હિંદુ-મુસલમાન, પારસી, ખ્રીસ્તી,

મુંબઈવાળા, મદ્રાસવાળા, કલકત્તાવાળા ને લાહોરવાળા બધા જાગ્યા; બધા આપણી તવારીખથી વાકેફ થયા ને આપણને મદદ કરવા લાગ્યા. વડી સરકાર ચમકી, વાઇસરોયે પ્રજાનું વલણ જાણીને પ્રજાપક્ષ લીધો. આ બધી જગજાહેર વાત છે, લડતનું મહત્વ બતાવવા હું અનેક બીનાઓ લખી જાઉં છું, આ લેખ લખવામાં મારો મુખ્ય હેતુ તો એ છે કે જે બીનાઓથી હું વિશેષ વાકેફ છું, જેની હિંદીઓની ખબર નથી અને જેનું ભાન દ. આ. માં રહેનારા હિંદી ભાઈઓને પણ પુરું નથી, તે બીનાઓનું દર્શન કરાવવું.

ટોલ્સટોય ફાર્મમાં જે તાલીમ લેવાઈ તે બધી આ છેલ્લી લડાઈમાં કામ આવી. સત્યાગ્રહીઓએ જે જીંદગી ત્યાં ભોગવી છે તે આ લડતમાં અમૂલ્ય થઈ પડી તેજ જીંદગીની નકલ વધારે સારી રીતે ફીનીક્સમાં કરવામાં આવી, જ્યારે ટોલ્સટોય ફાર્મ બંધ કર્યું ત્યારે તેમાં વસતા નિશાળીઆ તથા તેનાં માબાપની સામે એ શરત હતી કે જે નિશાળીઆ ફીનીક્સ રહે તે જે ઉમરલાયક હોય તો તેણે લડત ફરી જાગે ત્યારે તેમાં દાખલ થવું જોઈએ, ખરું જોતાં ફીનીક્સમાં મુખ્ય કેળવણી જ સત્યાગ્રહની થઈ પડી. ફીનીક્સમાં વસનારા કુટુંબને પણ એ નિયમ લાગુ પડતો થશે, તેમાં માત્ર એકજ કુટુંબ અળગું રહ્યું. એટલે પરિણામ એ આવ્યું કે ફીનીક્સ ચલાવવા સારું જેટલા માણસની જરૂર પડે તે તે સિવાય બધા જ્યારે લડત ઉઠી ત્યારે તૈયાર હતા, આથી ત્રીજી લડતની શરૂઆત ફીનીક્સવાળાઓથી થઈ. જ્યારે સ્ત્રીઓ પુરુષો ને બાળકો નીકળ્યાં ત્યારનો દેખાવ મારાથી ભુલાય તેવો નથી. દરેકને એકજ લાગણી હતી; તે એ કે આ લડત ધર્મયુધ્ધ છે, ને તેઓ જાત્રાએ નીકળતા હતા. જતી વેળા તેઓએ ભજન કીર્તન ગાયાં તેમાંનું એક પ્રખ્યાત કાવ્ય "સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ" એ છે, તે અવસરે જે અવાજ બાળકો, સ્ત્રીઓ, ને મરદોનાં મુખમાંથી નીકળતો હતો, તેનો ભણકારો હજુ મારા કાનમાં પડે છે, આ સંઘની સાથેજ મહાન પારસી રૂસ્તમજી હતા. ઘણાના મનમાં હતું, કે મિ. રૂસ્તમજીએ ગઈ વેળા એટલું દુઃખ ભોગવ્યું છે કે તે હવે નહિ જોડાય, આમ બોલનારા મી. રૂસ્તમજીની મહત્તાને નહોતા જાણતા. બૈરાંઓ અને

બાળકો જાય ને પોતે ઘેર બેસે એ તેમનાથી જોવાયજ નહિ, મને આ સમયના બીજા બે બનાવ યાદ આવે છે, મી. રૂસ્તમજી તથા તેના કેશરી સિંહ જેવા બાળક સોરાબજી વચ્ચે હરિફાઇ ચાલી. સોરાબજી કહે બાવાજી મારે આવવું છે, તમારી વતી મને જવા દો અથવા મને પણ સાથે લઇ જાઓ.

બીજો દેખાવ મરહુમ હુસેનમીયાની સાથેનો મી. રૂસ્તમજીનો મેળાપ હતો. મી. રૂસ્તમજી તેને મળવા ગયા ત્યારે તેની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી ને તેણે કહ્યું 'કાકાજી, જો હું સાજો હોઉં તો તમારી સાથે જેલમાં આવું' ભાઈ હુસેનનો દેશ તરફનો પ્રેમ બહુ ભારે હતો. તેણે ખાટલાવશ છતાં લડતને ટેકો આપેલો ને જે કોઈ મળતું તેની પાસે તે લડતનીજ વાત કરતો.

ફીનીક્સમાં જેઓ પાછળ રહ્યા તેઓમાં ૧૭ વર્ષની અંદરના છોકરાઓ પણ હતા. તેઓએ ને કારભારીઓએ જેલની બહાર હોવા છતાં જેલમાં જનાર કરતાં વધારે કરી બતાવ્યું. તેઓએ રાત દિવસનો ભેદ કહાડી નાંખ્યો. પોતાના સાથી તથા મુરબીઓ ન છુટે ત્યાં લગી અઘરાં વ્રતો લીધાં, અલુણા આહાર ઉપર નિર્વાહ ચલાવ્યો, ને જોખમનાં કામો પણ બેઘડક થઇ માથે લીધાં. જ્યારે વીક્ટોરીયા કાઉંટીમાં હસ્તાલ પડી ત્યારે સેંકડો ગીરમીટીઆઓએ ફીનીક્સમાં આશરો લીધો. તેઓની બરદાસ કરવી એ એક મહત્ કાર્ય હતું. ગીરમીટીઆના શેઠો તરફથી ધાડ આવવાની ધાસ્તી છતાં બેઘડકપણે કાર્ય કર્યે જવું એ બીજું. પોલીસો ત્યાં ગયા, મી. વેસ્ટને પકડી ગયા, બીજાઓને પકડી જાય એવો સંભવ હતો, તે બધાની તૈયારી રાખી. પણ એક આદમી ફીનીક્સમાંથી ચલ્યો નહી. હું ઉપર કહી ગયો છું કે આમા માત્ર એકજ કુટુંબ અપવાદ રૂપે રહેલું. ફીનીક્સના કારભારીઓએ આ પ્રસંગે કોમની સેવા બજાવી છે તેનું માપ હિંદી કોમ કરી શકે તેમ નથી. આ છુપો ઇતિહાસ હજુ નથી લખાયો તેથી હું તેમાંનો કંઈક ભાગ આપી જાઉં છું. તે એવી આશાથી કે કોઈક દિવસ કોઈ જીજ્ઞાસુ વધારે હકીકત મેળવી ફીનીક્સના કારભારીઓના કાર્યની કીંમત કંઈક અંશે આંકી શકે. હું વિશેષ લખવા લલચાઉં છું. પણ ફીનીક્સને અહીં પડતું મેલું છું.

ફીનીક્સની ટુકડી જેલ ગઇ એટલે જોહાન્સબર્ગથી ન રહી શકાયું. ત્યાંની સ્ત્રીઓ અધીરી થઇ. તેઓને જેલ જવાનો ઘણોજ ઉત્સાહ થયો. મી. થંબી નાયડુનું કુટુંબ આખું તૈયાર થયું. તેમની ઓરત, સાળી, સાસુ, મી. મુરગનનાં સગાંઓ, મીસીસ પી. કે. નાયડુ, અમર નામ કરી ગએલી બહેન વાલીઆમા અને બીજી સ્ત્રીઓ તૈયાર થઇ. તેઓ કાખમાં બાળકો લઇ ચાલી નીકળી. મી. કેલનબેક તેઓને લઇ ફીનીખન ગયા. ત્યાં જવામાં એવી ઉમેદ હતી કે તેઓ ફી સ્ટેટની સરહદ પર જઇ પાછા વળતાં પકડાશે. તેઓની ઉમેદ બર ન આવી. તેઓએ કેટલાક દિવસ દુઃખે સુખે ફીનીખનમાં ગાળ્યા. ત્યાં ટોપલીઓ લઇ ફેરી કરી પકડાવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ કોઇએ તેઓને પકડી નહિ.

આ નિરાશામાં અમર આશા છુપાઇ રહેલી હતી. જો ઓરતોને સરકારે ફીનીખનમાંજ પકડી હત તો વખતે હડતાલ ન પડત. એટલું તો ચોક્કસ છે કે જે પાયા ઉપર હડતાલ જામી તે પાયા ઉપર તો નજ જામત. પણ કોમ ઉપર ઇશ્વરનો હાથ હતો. તે સદા સત્યનો બેલી છે. ઓરતો ન પકડાઇ તેથી એમ ઠર્યું કે તેઓએ નાતાલની હદ ઓળંગવી. જો તેઓને ન પકડે તો તેઓએ મી. થંબી નાયડુની સાથે ન્યુકાસલ મથક કરવું. તેઓ નાતાલ તરફ રવાના થઇ. સરહદ પર પોલીસે ન પકડી. ન્યુકાસલ ઘર કર્યું. ત્યાં મી. ડી. લેઝર્સે પોતાનું ઘર ઓરતોને સોંપ્યું. ને તેમની ઓરતે તથા સાળી મીસ થોમસે આ સત્યાગ્રહી ઓરતોની સારવાર કરવાનું માથે લીધું.

ઠરાવ એવો હતો કે ઓરતોએ ન્યુકાસલમાં ગીરમીટીયાની ઓરતોને તથા ગીરમીટીયાને મળવું. તેઓને તેઓની દશાનો ચિતાર આપવો ને ત્રણ પાઉંડના કર બાબત હડતાલ પાડવા સમજાવવું. પછી જ્યારે હું ન્યુકાસલ પહોંચું ત્યારે હડતાલ પાડવી. પણ ઓરતોની હાજરી તો સુકાં લાકડાં ઉપર દિવાસળી રૂપ થઇ પડી. આ સેજ તળાઇ વિના નહિ સુનારી, ભાગ્યેજ મોં ખોલનારી ઓરતોએ ગીરમીટીયા પાસે જાહેરમાં ભાષણ કર્યાં, તેઓ જાગ્યા ને હું પહોંચું તે પહેલાં તો તેઓએ હડતાલ પાડવાનો આગ્રહ કર્યો. કામ ઘણું જોખમ ભરેલું હતું. મી. નાયડુનો તાર મને મળ્યો.

મી. કેલનબેક ન્યુકાસલ ગયા ને હસ્તાલ શરૂ થઈ. હું ન્યુકાસલ પહોંચ્યો તે દરમિયાન બે કોલસાની ખાણોના હિંદીઓએ કામ બંધ કર્યું હતું.

મી. હોસ્કેનના પ્રમુખપણા નીચેની યૂરોપીઅન સહાયક કમીટીએ મને બોલાવ્યો. હું તેઓને મળ્યો. તેઓએ આપણી હિલચાલ પસંદ કરી ઉત્તેજન આપવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો. એક દિવસ જોહાન્સબર્ગમાં રહી હું ન્યુકાસલ પહોંચ્યો ને ત્યાં રહ્યો. મેં જોયું કે લોકોનો ઉત્સાહ અત્યંત હતો. ઓરતોની હાજરીની બરદાસ સરકાર ન કરી શકી; ને છેવટે તેમને 'રખડુ'ના તહેમત નીચે જેલ આપી. મી. લેઝર્સનું ઘર હવે સત્યાગ્રહની ધર્મશાળા બન્યું. ત્યાં તો સેંકડો ગીરમીટીયાને સાડાં ખાણું પકાવવાનું કરવું પડ્યું તેથી મી. લેઝર્સ નાસીપાસ નહિ થયેલા. ન્યુકાસલના હિંદીઓએ કમીટી નીમી. મી. સીદાત પ્રમુખ નીમાયા. કામ ધમધોકાર ચાલ્યું. બીજા ખાણોના હિંદીએ કામ બંધ કર્યું.

આમ ખાણોના હિંદી મજૂરો કામ બંધ કરતા ચાલ્યા તેથી કોલસાની ખાણના ધણીઓના મંડળની મીટીંગ થઈ. મને ત્યાં બોલાવવામાં આવ્યો. વાતચીત ખુબ થઈ પણ નીવેડો ન આવ્યો. તેઓની માંગણી એવી હતી કે જો આપણે હસ્તાલ બંધ રાખીએ તો તેઓ સરકારને ત્રણ પાઉંડના કર બાબત લખાણ કરે; આ કંઈ સત્યાગ્રહીથી કબુલ ન થાય. આપણને ધણીઓની સાથે વેર ન હતું. હસ્તાલનો હેતુ ધણીઓને દુઃખ દેવાનો ન હતો. માત્ર આપણે દુઃખ ઉઠાવવાનો હતો. એટલે કોલસાની ખાણના ધણીની સલાહ માન્ય ન થાય તેવી હતી. હું પાછો ન્યુકાસલ આવ્યો. મજકુર મીટીંગના પરિણામે મેં જણાવ્યું તેમ ઉત્સાહ વધ્યો. વધારે ખાણોમાં કામ બંધ થયું.

આજલગી મજૂરો પોતપોતાની ખાણમાં રહેતા હતા. ન્યુકાસલની કારભાર મંડળીયે વિચાર્યું કે જ્યાં લગી ગીરમીટીયા પોતાના શેઠની જમીનમાં રહે ત્યાં લગી હસ્તાલની પુરી અસર પડે નહિ. તેઓ લલચાઈને અથવા ડરીને કામ શરૂ કરે એ ભય હતો. અને શેઠનું કામ ન કરવું છતાં તેના ઘરમાં વસવું અથવા તેનું નીમક ખાવું એ

અનીતિ ગણાય. આમ ગીરમીટીયાઓનું ખાણો પર રહેવું દોષિત હતું. છેલ્લો દોષ તે સત્યાગ્રહના શુદ્ધ પ્રયાસને મલીન કરનાર જણાયો. બીજી તરફથી હજારો હિંદીને ક્યાં રાખવા, તેઓને કેમ જમાડવા એ ભારે કામ હતું. મી. લેઝર્સનું મકાન હવે નાનું જણાયું. બીચારી બે ઓરતો રાત દિવસ મહેનત કરતાં પણ પહોંચી શકે એમ ન લાગ્યું. તેમ છતાં પણ ગમે તે જોખમ ઉઠાવી ખરુંજ કરવું એ નિશ્ચય થયો. ગીરમીટીયાઓને પોતાની ખાણ છોડી ન્યુકાસલ આવવાના સમાચાર મોકલવામાં આવ્યા. આ ખબર મળતાંજ ખાણોમાંથી કુચ શરૂ થઈ. બેલંગની ખાણના હિંદીઓ પહેલા આવી પહોંચ્યા. ન્યુકાસલમાં તો કેમ જાણ હમેશાં જાત્રાળુનો સંઘ આવતો ન હોય ! એવો દેખાવ થઈ રહ્યો. જુવાન, બુદ્ધાઓ, ઓરતો કોઈ છડીને કોઈ કાખમાં બચ્ચાંવાળી-બધી પોતાના માથા પર ગાંસડી સાથે હતી. મરદોના માથા પર પેટીઓ જોવામાં આવતી હતી. કોઈ દિવસના આવી પહોંચતાં તો કોઈ રાતના. તેઓને ખાવાનું પુરું પાડવું પડતું. આ ગરીબ માણસના સંતોષનું હું-શું વર્ણન કરું ? જે મળ્યું તેથી તેઓ સુખ માનતા. ભાગ્યે જ કોઈ રડતો જોવામાં આવતો. બધાના ચહેરા ઉપર હાસ્ય ખીલી રહેલું હતું. મારે મન તો તેઓ તેત્રીસ કોટી દેવતાઓમાંના હતા. સ્ત્રીઓ દેવીરૂપ હતી. તેઓ બધાને છાપરૂ ક્યાંથી અપાય ? સુવાને તૃણ સાથરો હતો. છાપરૂ આકાશ હતું. તેઓનો રક્ષક ઇશ્વર હતો. કોઈએ બીડીની માગણી કરી. મેં સમજાવ્યા કે તેઓ ગીરમીટીયા તરીકે નહોતા નીકળી પડ્યા, તેઓ હિંદના સેવક તરીકે નીકળ્યા હતા. તેઓ ધાર્મિક લડતમાં જોડાયા હતા, ને આવે વખતે તેઓએ દારૂ, તમાકુ વગેરે વ્યસન છોડવાં જોઈએ. જેઓ ન છોડે તેમણે જાહેર પૈસામાંથી પોતાની હાજતો પુરી પાડવાની આશા ન રાખવી જોઈએ. આ સાધુ પુરૂષોએ ઉપરની સલાહ માન્ય રાખી ને ત્યાર પછી કોઈએ બીડીને માટે પૈસા ખરચવાની મારી પાસે માંગણી કરી નહિં. આમ ખાણોમાંથી હાર ચાલુ થઈ તેમાં એક ઓરત જે ગર્ભવતી હતી તેને રસ્તામાં ચાલતાં ગર્ભપાત થયો. આવાં અનેક દુઃખો ઉઠાવતાં છતાં કોઈ થાક્યા નહિ, પાછા હઠ્યા નહિ.

ન્યુકાસલમાં હિંદીની વસ્તી બહુ વધી પડી. હિંદીની જગ્યાઓ ભરાઈ ગઈ. તેઓની પાસેથી જેટલાં મકાનો મળી શક્યાં તેટલામાં સ્ત્રીઓ અને ઘરડાઓનો સમાસ થઈ શક્યો. આ જગ્યાએ કહેવું જોઈએ કે ન્યુકાસલના ગોરાની વસતીએ ઘણો વિનય વાપર્યો હતો. તેઓએ લાગણી પણ દર્શાવેલી. કોઈ પણ હિંદીને કનડગત નહિ કરેલી. એક ભલી બાઈએ પોતાનું મકાન મફત વાપરવાને આપ્યું. બીજી પણ ઝીણી મદદો ઘણા ગોરા પાસેથી મળ્યા કરતી હતી.

પણ ન્યુકાસલમાં હજારો હિંદીને સદાયને સારૂ રાખી શકાય એવી સ્થિતિ નહતી. મેયર ગભરાયેલા. ન્યુકાસલની વસતી સાધારણ રીતે ત્રણ હજારની ગણાય. તેવા ગામડામાં બીજા દશ હજાર માણસ સમાઈ નજ શકે. બીજી ખાણોના મજૂરો કામ બંધ કરવા લાગ્યા. એટલે હવે શું કરવું એ સવાલ ઉઠ્યો. હડતાલ પાડવામાં હેતુ એ હતો કે જેલ જવું. મજૂરોને પકડવા ધારે તો સરકાર પકડી શકતી હતી. પણ હજારોને સારૂ તેની પાસે જેલજ ન હતી. તેથી મજૂરો ઉપર હજુ હાથ ન નાખ્યો. ત્યારે હવે ટ્રાંસવાલની હદ ઓળંગી પકડાવું એજ સહેલો ઉપાય રહ્યો. વળી તેમ કરતાં ન્યુકાસલમાં ભીડ ઓછી થાય એમ પણ લાગ્યું, ને હડતાલીયાની વધારે કસોટી થાય. ન્યુકાસલમાં ખાણોના જાસુસો હડતાલીયાઓને લલચાવી રહ્યાં હતા. એક પણ મજૂર પડ્યો નહિ તો પણ તે લાલચથી તેમને દુર રાખવા એ કારભાર મંડળની ફરજ હતી. આવાં કારણે ન્યુકાસલથી ચાલર્સટાઉન કુચ કરવી એ ઠીક જણાયું. પંથ લગભગ ૩૫ માઈલનો હતો. હજારો માણસોના સારૂ રેલ ભાડું નજ ખરચી શકાય. એટલે બધા મજબૂત મરદ ને સ્ત્રીઓએ પગપાળા જવું એમ ઠરાવ થયો. જે ઓરતો ન ચાલી શકે તેને રેલમાં લઈ જવાનું ઠર્યું. રસ્તામાં પકડાપકડી થવાનો સંભવ હતો તેમજ આવો આ પહેલો અનુભવ હતો, તેથી પહેલી ટુકડી મારે લઈ જવી એ નિશ્ચય થયો. પહેલી ટુકડીમાં લગભગ ૫૦૦ હતા તેમાં લગભગ ૬૦ સ્ત્રીઓ પોતાના બચ્ચાં સહિત હતી. આ ટુકડીનો દેખાવ હું કદી ભુલી શકું તેમ નથી. 'દ્વારકાંનાથીકી જે' 'રામચંદ્રકી જે' 'વંદે માતરમ્' આવા પોકારો કરતી ટુકડી ચાલતી. બે દિવસ ચાલે તેટલા પકાવેલા

દાલ ચાવલ બંધાવ્યા હતા. સઉ પોતાના પોટલાં બાંધી ચાલી નીકળેલા. તેઓને નીચે પ્રમાણે શરતો સંભળાવવામાં આવી હતી.

૧ હું પકડાઇ જાઉં એવો સંભવ હતો. જો તેમ બને તો પણ ટુકડીએ કુચ જારી રાખવી. અને જ્યાં સુધી તેઓ પોતે ન પકડાય ત્યાં લગી તેઓએ ચાલ્યા કરવું. રસ્તામાં ખોરાક વિગેરેનો બંદોબસ્ત કરવા સર્વ પ્રયત્ન થશે, છતાં કદાચ કોઇ દિવસ ખાવાનું ન મળે તો પણ સંતોષ રાખવો.

૨ લડતમાં રહેતાં સુધી દારૂ વિગેરેનું વ્યસન છોડવું.

૪ મરણ પર્યંત પાછા ન ફરવું.

૪ રસ્તામાં રાત પડે ત્યાં ઘરની આશા ન રાખવી, પણ ઘાસમાં પડી રહેવું.

૫ રસ્તામાં આવતાં ઝાડપાનને જરા પણ ઇજા ન કરવી. અને પારકી ચીજને બીલકુલ ન અડકવું.

૬ સરકારી પોલીસ પકડવા આવે તો પકડાઇ જવું.

૭ પોલીસની કે કોઇની સામે ન થવું પણ માર પડે તો તે સહન કરવો, ને સામે માર મારીને બચાવ ન કરવો.

૮ જેલમાં જે દુઃખો પડે તો ઉઠાવવાં, ને જેલને મહેલ સમજી તેમાં દિવસ ગુજારવા.

આ સંઘમાં બધા વર્ણ હતા. હિંદુ, મુસલમાન, બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિ, વૈશ્ય અને શુદ્ર હતા. કલકત્તીઆ હતા ને તામીલ હતા. કેટલાક પઠાણોને તેમજ ઉત્તર તરફના સીંધીને માર ખાઇ લેતાં પણ બચાવ ન કરવાની શરત આકરી લાગી હતી. પણ તેઓએ તે શરત ખુશીની સાથે સ્વીકારી; એટલુંજ નહીં પણ તેઓની કસોટીનો વખત આવતાં તેઓએ બચાવ પણ નહિ કરેલો.

આવી સ્થિતિમાં પહેલી ટુકડીની કુચ શરૂ થઇ. પહેલીજ રાતે વગડામાં ઘાસ પર સુવાનો અનુભવ થયો. રસ્તામાં લગભગ ૧૫૦ માણસોને વારંટો મળ્યાં. તેઓ

ખુશીથી પકડાયા. પકડવાને એકજ પોલીસ અમલદાર આવ્યો હતો. તેની સાથે બીજો કંઈ મદદ ન હતી. પકડાયા તેમને કેમ લઈ જવા એ સવાલ થઈ પડ્યો. અમે ચાર્સટાઉનથી માત્ર ૬ માઈલ દુર હતા. એટલે મેં અમલદારને કહ્યું, કે પકડાએલા માણસો ભલે મારી સાથે કુચ કરે ને તેઓનો કબજો તે ચાર્સટાઉનમાં લે, અથવા તેના ઉપરીને પુછીને જેમ તેને હુકમ મળે તે પ્રમાણે કરે. અમલદાર આ સુચના કબુલ રાખીને ચાલી ગયો. અમે ચાર્સટાઉન પહોંચ્યા. ચાર્સટાઉન બહુ નાનું ગામડું છે. તેમાં વસ્તી ભાગ્યે ૧,૦૦૦ માણસની હશે. તેમાં એકજ શરીઆમ રસ્તો છે. હિંદી વસ્તી જુજ છે. એટલે અમારો સંઘ જોઈને ગોરાઓ આશ્ચર્ય પામ્યા. ચાર્સટાઉનમાં આટલા હિંદી કોઈ વેળા દાખલ થયા ન હતા. પકડાએલાને ન્યુકાસલ લઈ જવાને સારૂ રેલ ગાડી તૈયાર ન હતી. તેમને પોલીસ ક્યાં રાખે ? ચાર્સટાઉનના થાણામાં એટલા કેદીની રાખવાની જગો ન હતી. તેથી પોલીસે પકડાએલાઓને મને સોંપ્યા, ને તેઓના ખોરાકનું બીલ ચુકવી આપવા કબુલ કર્યું. આ કાંઈ સત્યાગ્રહને થોડું માન ન કહેવાય. સાધારણ રીતે અમારી પાસેથી પકડેલા કેદીને અમને સોંપાયજ કેમ ? તેમાંના કોઈ ચાલ્યા જાય તો કંઈ જવાબદારી અમારી ન હતી. પણ સત્યાગ્રહીનું કામ તો પકડાવાનુંજ હોય, એમ બધા સમજતા થયા હતા તેથી વિશ્વાસ બેસી ગયેલો. આમ ચાર દિવસ સુધી પકડાએલા જણ અમારી સાથે રહેલા. જ્યારે તેઓને લઈ જવાને પોલીસ તૈયાર થયા ત્યારે તેઓ ખુશીથી તાબે થયા.

ટુકડીઓની ભરતી થતી ચાલી. કોઈ રોજ ચારસો તો કોઈ રોજ તેથી પણ વધારે. ઘણાઓ પગે ચાલતા તથા બૈરાંઓ મુખ્યત્વે કરીને ગાડીથી આવવા લાગ્યાં. ચાર્સટાઉનના હિંદી વેપારીના મકાનોમાં જ્યાં જગ્યા હતી, ત્યાં સમાસ કર્યો. ત્યાંની કોરપોરેશને પણ મકાન આપ્યાં. ગોરાઓ બીલકુલ કનડગત નહોતા કરતા, એટલુંજ નહીં પણ મદદ કરતા હતા. ત્યાંના ડાક્ટર બ્રીસ્કોએ મફત સારવાર કરવાનું માથે લીધું ને અમે જ્યારે ચાર્સટાઉનથી આગળ વધ્યા ત્યારે તેણે કીમતી દવાઓ અને કેટલાંક ઉપયોગી શસ્ત્રો મફત આપ્યાં. રસોઈ મસ્જીદના મકાનમાં થતી હતી. અને

ચુલો ચોવીસે કલાક સળગાવવો પડતો હતો. રસોઈ કરવાવાળા હડતાલીઆમાંથીજ તૈયાર થયા હતા. છેલ્લા દહાડામાંથી ચારથી પાંચ હજાર માણસોને જમાડવાનું રહેતું. છતાં આ કામદારો કાચર નહિ થયેલા. સવારમાં મકાઈના આટાની રાબ તેમાં શકર મેળવીને આપવામાં આવતી હતી તથા તેની સાથે રોટી. સાંજના ચાવલને દાળ તથા શાક આપવામાં આવતાં હતાં. બધા દક્ષિણ આફ્રીકામાં ઘરો ભાગે ત્રણ વખત ખાનારા હોય છે. ગીરમીટીઆ હમેશાં ત્રણ વખત ખાનારા હોય છે પણ તેઓએ લડતમાં બે વેળાથી સંતોષ માન્યો. તેઓ ઝીણો ઝીણો સ્વાદ કરનારા હોય છે. તે સ્વાદ પણ અહીં છોડ્યા.

આ જથાબંધ જમા થએલા માણસોનું શું કરવું એ વિચાર કરવા જેવું થઈ પડ્યું. ચાર્લ્સટાઉનમાં અગવડે સગવડે આટલા બધા માણસોને લાંબી મુદત સુધી રાખવામાં આવે તો રોગ ફાટી નીકળવાનો સંભવ રહ્યો. એટલા હજાર માણસ જે હમેશાં કામ કરનારા હોય છે, તે નવરા બેસી રહે એ પણ ઠીક ન ગણાય. આ સમયે એટલું કહી જવાની જરૂર છે કે આટલા ગરીબ માણસો એકઠા થએલા છતાં ચાર્લ્સટાઉનમાં તેઓમાંના એકે પણ ચોરી નહિ કરેલી. પોલીસની જરૂર કોઈ પણ વેળા નહિ પડેલી. તેમ પોલીસને કોઈ પણ વેળા વધારે કામ નહોતું કરવું પડ્યું. છતાં હવે ચાર્લ્સટાઉનમાં નજ બેસી રહેવું એજ ઉત્તમ રસ્તો જણાયો. તેથી ટ્રાંસવાલમાં દાખલ થવાનો ને છેવટે જો ન પકડાઈએ તો ટોલ્સટોપ ફાર્મ પહોંચવાનો ઠરાવ કર્યો. કુચ કરતાં પહેલાં સરકારને ખબર આપી કે પકડાવાને ખાતર અમે ટ્રાંસવાલમાં દાખલ થવાના છીએ. અમારે ત્યાં રહેવું નથી, ત્યાંના હકની ઇચ્છા નથી, પણ જ્યાં સુધી સરકાર નહિ પકડે ત્યાં સુધી અમે અમારી કુચ જારી રાખશું અને છેવટે ટોલ્સટોય ફાર્મ પર મુકામ કરશું. સરકાર જો પા. ૩ નો કર કહાડી નાંખવાનું વચન આપે તો અમે પાછા જવા તૈયાર રહેશું. આ નોટીસની ઉપર સરકાર ધ્યાન આપે એવી તેના મનની સ્થિતિ નહતી. તેના જાસુસો તેને ભમાવતા હતા. લોકો થાકશે એમ

સમજાવતા હતા. સરકારે બધી ભાષાઓમાં નોટીસ છપાવીને હડતાલીઆઓને વહેંચી હતી.

છેવટે ચાર્સટાઉનથી પણ આગળ વધવાનો વખત આવી લાગ્યો. તા. ૬ ઠી નવેમ્બરે ત્રણ હજારનો સંઘ પરોઢીયે રવાના થયો. આખી હરોળ એક માઇલ કરતાં વધારે લાંબી હતી. મી. કેલનબેક તથા હું પાછળના ભાગમાં હતા. સંઘ સરહદ ઉપર પહોંચ્યો, ત્યાં પોલીસની ટુકડી હાજર હતી. અમે બે ત્યાં જઈ પહોંચ્યા એટલે પોલીસ સાથે વાતચિત થઈ. તેણે અમને પ્રવેશવાની તો ના પાડી, એટલે સરઘસ નિયમમાં અને શાન્તિથી ફોક્સસ્ટે વચ્ચેથી પસાર થયું. શહેર બહાર સ્ટાડિટેન રોડ પર પડાવ નાંખ્યો, સહુ એ ખોરાક લીધો. સ્ત્રીઓ કુચમાં સામેલ ન થાય એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. છતાં જુસ્સાનું પુર અટકાવવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું અને કેટલીક સ્ત્રીઓ શામેલ થઈ. ફો પણ કેટલીસ્ત્રીઓ તથા છોકરાં હજુ ચાર્સ ટાઉનમાં રહેતાં હતાં. તેમની બરદાસ કરવાની મી. કેલનબેકને ફોક્સ્ટેની હદ ઓળંગ્યા પછી પાછા મોકલ્યા.

બીજે દિવસે પામફર્ડ આગળ પોલીસે મને પકડ્યો. મારા ઉપર તહોમત બીન-હકદાર માણસોને ટ્રાંસવાલમાં દાખલ કરવાનું હતું. બીજાઓને પકડવાને તેને હુકમ ન હતો. એટલે ફોક્સસ્ટે પહોંચ્યા પછી સરકારને મેં નીચે મુકજબ તાર કર્યો : " સત્યાગ્રહની લડતના મુખ્ય પ્રચારકને સરકારે પકડેલ છે તેથી હું ખુશી થાઉં છું. પણ તેની સાથે કહ્યા વિના રહી શકતો નથી કે તે માટે જે તક આપવામાં આવી તે દયાની નજરે જોતાં અત્યંત કફોડી છે. સરકાર કદાચ જાણતી હશે કે આ કુચમાં ૧૨૨ સ્ત્રીઓ અને ૫૦ બાળકો છે. તથાં બધાં પોતાને ઠેકાણે પહોંચે ત્યાં સુધી જીંદગી ટકી રહે એટલા ખોરાક ઉપર નભે છે. અને ટાઢ તડકાંની સામે રક્ષણ રહિત છે. આવી સ્થિતિમાં મને તેથી વિખૂટો કર્યો એ ન્યાયનું ભારે ખંડન-કર્તા કહેવાય. જ્યારે ગઈ રાત્રે મને પકડવામાં આવ્યો ત્યારે મારી સાથેના માણસોને જણાવ્યા વિના હું તેઓને મુકી આવ્યો છું. તેઓ કદાચ ક્રોધથી ગાંડાતુર બની જાય. એટલે હું માંગું છું કે કાં

તો તેઓની સાથે ફૂચ કરવાની રજા મને આપવામાં આવશે અથવા તો સરકાર તેઓને રેલગાડીથી ટોલસ્ટોચ ફાર્મ પહોંચાડશે અને ખોરાકી પણ પુરી પાડશે. જેના ઉપર તે માણસોને વિશ્વાસ છે તે વિનાના તેઓને કરી મુકવા અને તેની સાથે તેને માટે ખોરાકી વેગેરેનો કાંઈ બંદોબસ્ત ન કરવો એ અયોગ્ય ગણાય. હું ઉમેદ રાખું છું કે ફરી વિચાર કર્યા પછી સરકાર પોતાનો ઠરાવ ફેરવશે. જો કુચ દરમીયાન અણધાર્યો બનાવ બનશે અને ખાસ કરી ધાવણાં બાળકોવાળી બાઈઓમાંથી કોઈનાં મરણ થશે તો જવાબદારી સરકારની છે."

સરઘસ આગળ ચાલ્યું. મને ફોફસસ્ટેના ન્યાયાધીશ સન્મુખ ઊભો કરવામાં આવ્યો. મારે બચાવ તો કાંઈ કરવાનો ન હતો પણ જે માણસો પામફર્ડથી આગળા ગયા હતા તથા હજુ જે ચાર્સ ટાઉનમાં પડેલા હતા, તેની કેટલીએક વ્યવસ્થા સંભાળવાની હતી એટલે મેં મુદત માંગી. સરકારી વકીલે તેની સામે વાંધો લીધો. પણ ન્યાયાધીશે જણાવ્યું કે બેલ ફક્ટ ખુનના આરોપમાંજ નામંજુર કરી શકાય. તેથી તેણે પા. ૫૦ ની જામીનગીરી માગી, એક અઠવાડિયાની મુદત આપી. જામીનગીરી તુરતજ વોલ્કસ્ટના એક વેપારીએ આપી દીધી. હું છુટો થઈ પરબારો કુચ કરનારાઓને મળ્યો. તેઓનો ઉત્સાહ બમણો વધ્યો. દરમીયાન પ્રિટોરીઆથી તાર આવી ગયો કે મારી સાથેના હિંદીઓને પકડવાનો સરકારનો ઇરાદો નથી. આગેવાનોજ પકડવામાં આવશે. આનો એમ અર્થ એમ નહોતો થતો કે બીજા બધાને છુટ આપવામાં આવશે પણ બધાને પકડી આપણા કામને સહેલું કરવા અથવા તો હિંદમાં ખળભળાટ કરવા સરકાર ઇચ્છતી ન હતી.

પાછળ બીજી એક મોટી ટુકડી લઈ મી. કેલનબેક આવતા હતા. અમારી બે હજાર ઉપરની ટુકડી સ્ટાંડર્ટન આગળ પહોંચી. ત્યાં ફરીને મને પકડવામાં આવ્યો. અને કેસની તા. રજીની મુદત પડી. અમે તો આગળ ચાલ્યા. પણ હવે સરકારથી આ બધું જીરવાય તેમ ન હતું એટલે તેણે પ્રથમ મને આ બધાથી એકદમ વિખુટો પાડવાનું પગલું લીધું. આ સમયે મિ. પોલાકને હિંદુસ્તાનમાં ડેપ્યુટેશન લઈ

મોકલવાની તૈયારી થઈ રહી હતી. તે માટે ઉપડતા પહેલાં તે મને મળવા આવ્યા. પણ 'આદર્યા અધવચ રહે અને હરિ કરે સો હોય' એમ બન્યું. મને રવિવારે ફરી ત્રીજી વખત ગ્રેલીંગસ્ટાડ આગળ પકડ્યો. આ વખતનું વોરંટ ડંડીથી નીકળેલું હતું, અને તહોમત ગીરમીટીયાઓને કામ છોડાવ્યાનું હતું. અહીંથી મને ઘણીજ ચુપકીથી ડંડી લઈ ગયા. ઉપર જણાવી ગયો છું કે મિ. પોલાક અમારી સાથે કુચમાં હતા. તેણે આ કામ સંભાળી લીધું. ડંડીમાં મંગળવારે કેસ ચાલ્યો. મારા ઉપરના ત્રણે આરોપ મને વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યાં. તે મેં કબુલ રાખ્યા અને રજા મેળવી જણાવ્યું કે " મારા પોતાના તરફ અને બધી પ્રજા તરફ ન્યાયની ખાતર મારે કહેવું જોઈએ કે જે તહોમત મારા ઉપર મૂકવામાં આવ્યાં છે તેની બધી જવાબદારી એક વકીલ તરીકે તથા નાતાલના જુના રહીશ તરીકે હું મારે માથે લઉં છું, હું માનું છું કે આ લોકોને કોલોનીની બહાર લઈ જવાથી લોકોના મન ઉપર જે છાપ પડી છે તેનો હેતુ ઉમદા હતો. ખાણોવાળા સામે કાંઈ તકરાર નથી. આ લડતથી તેમને ગંભીર નુકશાન થાય છે તે માટે હું દીલગીર છું. હું હિંદી મજૂરો રાખવાવાળાને પણ વિનંતિ કરું છું કે આ કર મારા દેશી ભાઈઓ પર ભારે બોજા રૂપ છે અને તેથી તે રદ થવો જોઈએ. મને લાગે છે કે ઓન. મિ. ગોખલે અને જનરલ સ્મટસ વચ્ચે જે સ્થિતિ ઉભી થઈ છે તે જોતાં અત્યંત ધ્યાન ખેંચાય તેવી લડત ઉઠાવવાની મારી ફરજ હતી. સ્ત્રીઓને અને ધાવણાં બચ્ચાંને સંકટ સહન કરવાં પડ્યાં છે તે હું સમજું છું. અને તે છતાં મને લાગે છે કે લોકોને સલાહ આપવાની મારી ફરજ હતી. અને તે મેં બજાવી છે. અને જ્યાં સુધી તે કર રદ થયો નથી ત્યાં સુધી કામ નહીં કરવાની ને ભીખ માગીને પેટ ભરવાની સલાહ મારા દેશી ભાઈઓને ફરી ફરી આપવામાં હું મારી ફરજ સમજીશ. મને ખાત્રી છે કે દુઃખ ભોગવ્યા વિના તેઓના પરના જુલમનો અંત આવવાનો નથી."

હું તો જેલમાં ઠરી ઠામ બેઠો. પાછળથી વોલફર્સ્ટમાં મારા ઉપર કામ ચાલ્યું અને ડંડીમાં થયેલી નવ માસ ઉપરાંત ત્યાં બીજી ત્રણ માસની જેલ થઈ.

આ અરસામાં મને ખબર થયા કે મિ. પોલોક પકડાયા છે. અને હિંદુસ્તાન જવાને બદલે જેલમાં જઈને બેઠા છે. હું તો રાજીજ થયો કેમકે મારે મને પહેલા ડેપ્યુટેશન કરતાં આ ડેપ્યુટેશન મોટું થયું. તે પછી તુરતજ મી. કેલનબેક પકડાયા અને તે પણ મી. પોલાકની પેઠે ત્રણ માસની જેલમાં જઈને બેઠા. આગેવાનોને પકડ્યા પછી લોકો નમી જશે એમ માનવામાં સરકારે તો ભૂલજ કરી. બધા હડતાલીઓઓને ચારેક ખાસ ટ્રેનો ભરી ડંડી તથા ન્યુકાસલમાં પાછા ખાણો ઉપર લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં તેઓના ઉપર ભારે જુલમ થયો. તેમને બહુ સહન કરવું પડ્યું. પણ સહન કરવાને તો બધા બહાર પડેલાજ હતા. સૌને આગેવાનો વગર પોતાનું બળ બતાવવાનું હતું, અને તે તેમણે બતાવી આપ્યું. કેવી રીતે બતાવ્યું તે જગત જાણે છે.

કવિ દયારામે ખરું ગાયું છે કે -

મહા કષ્ટ પામ્યા વિના કૃષ્ણ કોહોને મળ્યા,

ચારે યુગના જુઓ સાધુ શોધી;

વહાલ વૈષ્ણવ વિષે વીરલાને હોય બહુ;

પીડનારા જ ભક્તિ વિરોધી. મહા૦

ધ્રુવજી પ્રહ્લાદજી ભીષ્મ બળિ વિભિષણ,

વિદુર કુંતિ કુંવર સહિત દુષિયાં;

વસુમતિ દેવકી નંદજી યશોમતી,

સકલ વ્રજ ભદ્ર દુષિ ભક્ત સુષિયાં. મહા૦

નળ દમયંતી હરિશ્ચંદ તારાનયની,

રૂકમાંગદ અંબરિષાદિ કષ્ટિ;

નરસિંહ મેહેતો ને જયદેવ મીરાંજની

પ્રથમ પીડા પછી સુખની વૃષ્ટિ. મહા૦

વ્યાસ આધિ વ્યાધિ તુલસી માધવાદિક,
શિવ કપાલી વિદ્યા વિશ્વ નિંદે;
જગ જનની જાનકી દુઃખ દુસ્તર સહ્યું,
પાપ વણ તાપ જેને જગત વંદે. મહા૦
સંચિત ક્રિયમાણ પ્રારબ્ધ જેને નથી,
તેને ત્રય તાપ આવી નડે છે;
અકલ ગતિ ઇશ હેતુ ન સમજ્યું પડે,
પ્રબલ ઇચ્છા સરવ તે પડે છે. મહા૦
છે કથન માત્ર એ પાપ ને પુણ્ય બે,
નચવ્યું નંદકુંવરનું જગત નાચે;
દયા પ્રિતમ રૂચિ વિના પત્ર હાલે નહિં,
પણ ન ભાગે ભ્રમણ મન્ન કાચે. મહા૦

(આ લખાણનો વિશેષ ભાગ મ. ગાંધીજી તરફથી લખાવાનો હતો. પણ યુરોપી વિગ્રહને લીધે તેમને જરૂરી અવકાશ મળ્યો નથી - અ. ઇ. ઓ.)